

PSIHOLOGIA SOCIALĂ

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Nr. 57 (I)/2026

POLIROM
2026

Editura Polirom, Bd. Carol I nr. 4;
P.O. BOX 266, 700505, Iași, ROMÂNIA
București, Bd. Gheorghe Șincai nr. 9A, bl. 3A, sc. A,
et. 6, ap. 18, sector 4, 040312, O.P. 53
Copyright © 2025 by Editura POLIROM
ISSN: 1454-5667
Printed in ROMANIA

Sumar

I. EDITORIAL

Mihai Dinu GHEORGHIU

Sub semnul continuității editoriale 7

II. PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG/ LA PSYCHOLOGIE SOCIALE EN DIALOGUE

O femeie la Școală (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris).

Interviu cu Rose-Marie Lagrave 13

III. STUDII, CERCETĂRI, SINTEZE/ ÉTUDES, RECHERCHES, SYNTHÈSES

Abel KOUVOUAMA

Écriture poétique, subjectivité et intelligence artificielle:

quels enjeux pour l'humain? 29

Emmanuel M. BANYWESIZE

Christiana Goh: une poétique de la traversée entre corps, voix et mémoires 37

Marius LAZĂR

Symbolic Conflict in Post-Socialist Intellectual Fields: Testing and Extending

Harrison's Typology through Evaluative Network Analysis 45

Kenza BERRAAOUAN, Pr. Meriem HACHIMI, Pr. Nadia OUACHENE

La construction médiatique d'un conflit discursif autour des réformes en faveur

des droits des femmes dans la presse écrite francophone marocaine 59

IV. ISTORIA SOCIALĂ A ȘTIINȚELOR SOCIALE/ HISTOIRE SOCIALE DES SCIENCES SOCIALES

Ștefan BONCU

Trei decenii de transformări: Noul Management Public, managerialismul

și asigurarea calității în învățământul superior 77

V. EVENIMENT/EVENEMENT

Simona Corlan-Ioan, Abel Kouvouama, Larissa Luica, Simona Necula

Réunion de travail sur les migrations. Compte rendu et résultats clés91

VI. RECENZII/COMPTES RENDUS

A living sociographic tradition: Review of Zoltán Rostás, *Bukaresti magyarság – alulnézetből* [The Hungarian Community in Bucharest: A Bottom-Up Perspective], Gondolat Kiadó, Budapest, 2025, Series: Magyarország felfedezése (Discovering Hungary, 79.), 288 p. (**Vera SZABARI**)....95

Un gen al marginalității – sociografia. Revista *Szociográfia*, 2025, nr. 1, Budapesta, <https://magyarorszagfelfedezese.hu/wp-content/uploads/1.-szam-Szociografia.pdf> (**Zoltán ROSTÁS**)98

Marc Volovici, *German as a Jewish Problem: The Language Politics of Jewish Nationalism*, Stanford University Press, Stanford, California, 2020, 341 p. (**Andrei CORBEA-HOIȘIE**)..... 101

I. EDITORIAL

Sub semnul continuității editoriale

Mihai Dinu Gheorghiu

Numărul 57 al revistei noastre reunește texte diverse, câteva în continuarea dosarului din numărul precedent, dedicat sociologiei literaturii. Ne bucurăm că putem găzdui colegi din mai multe țări, din Franța, Maroc, Ungaria, alături de cei din România, autori în cele trei limbi acceptate în mod obișnuit de publicația noastră. Acest număr se deschide cu traducerea interviului cu Rose-Marie Lagrave, apărut inițial în limba franceză și accesibil online. Am considerat oportună această traducere pentru a-l face accesibil și publicului nostru nonfrancofon, datorită interesului pentru cunoașterea condițiilor în care România s-a înscris în noile circuite academice internaționale după 1989.

Rose-Marie Lagrave este cunoscută cititorilor revistei noastre. În numărul 44 din 2019 am publicat două texte ale sale, „Esquisse pour une sociohistoire des relations entre les institutions roumaines et l'EHESS. Circulations, déprises et reprises”, pp. 41-48, și „Relecture des notes de terrain concernant les sciences sociales en Roumanie (1990-1992)”, pp. 49-57, precedate de o prezentare semnată de Ioana Cîrstocea („Rose-Marie Lagrave. Présentation du contexte et de l'auteure”, pp. 37-39). Interviul actual, un dialog al ei cu Pierre-Antoine Fabre și Patrick Fridenson, a apărut într-un număr tematic al revistei *Politika* (aprilie 2026). Interviul acoperă trei teme majore pentru biografia lui Rose-Marie și pentru istoria Școlii (EHESS). Primele două sunt relațiile cu „fosta Europă de Est” și prezența femeilor în această instituție de învățământ, cunoscută ca „Mare Școală” în domeniul științelor sociale. Cea de-a treia temă este cea a sindicalismului și a vieții instituționale la EHESS, marcată de greve și mobilizări colective în apărarea unor categorii discriminate.

Prima parte a interviului completează astfel cele spuse în textele pe care le-am publicat în 2019, ele însele urmând traducerii cărții *Voyage aux pays d'utopie déçue. Plaidoyer pour l'Europe centrale*, Paris, PUF, 1999 (trad.: *Prin țările unei utopii apuse*, Iași, Institutul European, 2006). Temele interviului sunt diferite și totuși îngemănate. În cea dintâi, științele sociale în Estul Europei, statutul lor este cel al unui observator participant. În cea de-a doua, Rose-Marie Lagrave apare în postura de cercetătoare feminista militantă, interesată în cercetările ei de categoriile sociale dominate. Între timp, Rose-Marie Lagrave a publicat alte două cărți care sunt dedicate parcursului propriu și angajamentelor civice – *Se ressaisir. Enquête autobiographique d'une transfuge de classe féministe*, Éditions La Découverte, 2021, pe care am recenzat-o în paginile *Psihologiei sociale*¹ și, împreună cu Annie Ernaux (premiul Nobel pentru Literatură 2022), a semnat acum câțiva ani *Une conversation* (Les Éditions de l'EHESS, 2023).

1. M.D. Gheorghiu, „Jurnal de lectură”, *Psihologia socială*, nr. 47, 2021, pp. 121-126.

Interviul actual aduce unele date noi la capitolul „relației cu Europa de Est (anii 1980-2000)”: statutul științelor sociale în diferitele țări situate de cealaltă parte a Cortinei de Fier, modul în care se combinau colaborările oficiale (cu academiile) și sprijinul acordat intelectualilor „disidenți”, situația disciplinelor, unele interzise sau distorsionate (istoria supraviețuise cel mai bine, spre deosebire de sociologie, psihologie sau antropologie). Condițiile în care a fost creată școala doctorală francofonă de la București, finanțată de un organism dedicat sprijinului francfoniei (AUPELF). Dificultățile întâmpinate și, în cele din urmă, bilanțul amestecat al acestor experiențe, succesele și dezamăgirile.

În ce privește secțiunea destinată studiilor și sintezelor, acest număr al revistei găzduiește trei articole în continuarea dosarului din numărul precedent, două dintre ele fiind intervenții la un festival de poezie (Abidjan, 2026).

Cel dintâi, semnat de Abel Kouvouama („Écriture poétique, subjectivité et intelligence artificielle: quels enjeux pour l’humain?”, filosoful și antropologul franco-congolez, și el deja prezent în paginile revistei noastre, analizează tematica festivalului amintit – raportul dintre scriitura poetică, subiectivitate și inteligența artificială. O dimensiune filosofică, un discurs al adevărului asupra a ceea ce trebuie spus și făcut, și o operațiune de diagnostic pentru a spune ceea ce este. Toate acestea pentru a îngădui o privire critică asupra ansamblului cunoștințelor, instituțiilor, practicilor, formelor culturale și condițiilor de existență ale umanului în multiplele sale „cuiburi de experiență” (cf. pp. 29-36).

Intervenind și el în cadrul aceluiași festival, Emmanuel M. Banywesize („Christiana Goh: une poétique de la traversée entre corps, voix et mémoires”) propune o lectură fenomenologică și hermeneutică a constelațiilor familiale pornind de la albumul Christianei Goh, *Andromeda*. El definește o „poetică a traversării”, prin care „familia depășește universul consangvinității pentru a deveni un spațiu relațional, existențial și memorial”. Prin corp, voce și memorie, interpreta dă expresie unei subiectivități marcate de diasporă, de moștenirea colonială și de fidelitățile afective (cf. pp. 37-43).

Marius Lazăr („Symbolic Conflict in Post-Socialist Intellectual Fields: Testing and Extending Harrison’s Typology through Evaluative Network Analysis”) completează contribuțiile sale din numărul precedent al revistei noastre luând în discuție tipologia conflictului simbolic elaborată de Simon Harrison (1995) și confruntând-o cu transformările intervenite în câmpurile intelectuale postsocialiste după 1989. Marius Lazăr susține că această tipologie necesită modificări sistematice în cazul domeniilor intelectuale de producție culturală restrânsă în care prestigiul individual, mai degrabă decât patrimoniul simbolic colectiv, este miza principală a competiției și în care dinamica schimbului evaluativ public produce rezultate pe care modelul lui Harrison nu le prevede. Studiul de față se bazează pe un corpus de 4.483 de verdicte evaluative explicate din domeniul intelectual românesc (2000-2005), testând cele patru predicții ale lui Harrison. Este propusă o tipologie modificată, care păstrează categoriile analitice ale lui Harrison, specificând în același timp condițiile structurale în care câmpurile intelectuale își transformă predicțiile. Modificarea se bazează pe teoria câmpului lui Bourdieu și este operaționalizată printr-un indice Bonacich cumulativ-recursiv care surprinde dinamica temporală a acumulării de prestigiu (cf. pp. 45-58).

Kenza Berraouan, Meriem Hachimi și Nadia Ouachene („La construction médiatique d’un conflit discursif autour des réformes en faveur des droits des femmes dans la presse écrite francophone marocaine”) ne propun un studiu ancorat în universul științelor comunicării, analizând modul în care presa scrisă francofonă marocană prezintă reformele legate de drepturile femeilor. Studiul se înscrie în câmpul analizelor discursurilor mediatice și exploatează un corpus de articole publicate cu ocazia Zilei internaționale a drepturilor femeilor în 2023. Autoarele observă modul în care aceste reforme, expuse tensiunilor sociale, au fost preluate și reformulate în discursul jurnalistice prin diferite alegeri lexicale, prin modul de încadrare a

informației și procedeele de enunțare. Presa francofonă marocană tinde să dea reformelor în favoarea drepturilor femeilor o reprezentare instituțională, stabilizată și relativ consensuală. Această modalitate discursivă contribuie astfel la reducerea vizibilității tensiunilor sociale și la prezentarea conflictelor sub o formă controlată mediatic (cf. pp. 59-73).

Istoria socială a științelor sociale este ilustrată în acest număr prin studiul lui Ștefan Boncu, „Trei decenii de transformări: Noul Management Public, managerialismul și asigurarea calității în învățământul superior”. Ascensiunea managerialismului și instituționalizarea mecanismelor de asigurare a calității conform logicii Noului Management Public (NMP) sunt examinate critic prin efectele lor asupra spațiului academic. Transparența, responsabilizarea și eficiența declarativ urmărite au produs și efecte nedorite, intensificarea birocratizării, erodarea ethosului academic și proliferarea unei culturi a performativității (cf. pp. 77-87).

La bogata bibliografie consultată de autor, îmi permit să adaug două titluri ale unor lucrări consensuale, unul al studiului semnat de Ovidiu Gherasim Proca, „Universitatea neoliberală: evaluare, alienare și dependență”, studiu pe care autorul a binevoit să mi-l ofere în volumul îngrijit de Adrian Neteșu, *Științele sociale între angajament și distanțare. In honorem Mihai Dinu Gheorghiu* (Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pp. 158-220), și cel pe care l-am semnat eu însumi împreună cu colegii și prietenii Marius Lazăr, Adrian Neteșu și Zoltán Rostás, „L’Université roumaine, une bulle spéculative? Ses réformes, de la libéralisation au néolibéralisme”, publicat în *Revue d’études comparatives Est-Ouest*, 1, 2014, pp. 165-203.

Rubrica „Eveniment” prezintă primele rezultate ale unei reuniuni de lucru asupra migrațiilor („Réunion de travail sur les migrations. Compte rendu et résultats clés”, pp. 91-94), intitulată „Mobilités et migrations”, care a avut loc la Centrul Regional Francofon de Studii Avansate în Științe Sociale (CEREFREA Villa Noël, 29 aprilie 2026) al Universității București. Au participat cercetători din România, Franța, Maroc, Italia, Canada și Africa de Sud. Au participat de asemenea l’Institut Français de Roumanie și l’Agence universitaire de la Francophonie en Europe centrale et orientale. CEREFREA Villa Noël este o structură de cercetare ale cărei activități sunt organizate pe opt axe de cercetare. Reuniunea s-a înscris în continuarea colocviului internațional „Mobilité et Migration dans l’espace francophone” (martie 2025, în același loc), când fusese recomandată organizarea unui seminar de cercetare pentru a deschide perspective de colaborare și a favoriza un dialog internațional și interdisciplinar, elaborând piste comune de lucru în viitor. Aduc aici mulțumiri colegelor de la CEREFREA și colegului Abel Kouvouama de la Universitatea din Pau pentru colaborarea constantă în organizarea acestor evenimente și în promovarea lor editorială.

Trei recenzii încheie acest număr. Activitatea prodigioasă a lui Zoltán Rostás este ilustrată aici de prezentarea cărții pe care a consacrat-o comunității maghiarilor din București: Zoltán Rostás, *Bukaresti magyarság – alulnézetből* [„The Hungarian Community in Bucharest: A Bottom-Up Perspective”], Budapesta, 2025. Autor recenzat de Vera Szabari, Zoltán Rostás este, la rândul lui, recenzent al unei noi publicații științifice maghiare, dedicată sociografiei.

Publicăm, de asemenea, versiunea în limba română a recenziei semnate de distinsul profesor Andrei Corbea-Hoisie, la cartea lui Marc Volovici, fiul regretatului nostru prieten și coleg, Leon Volovici, ieșean înainte de a se stabili la Ierusalim: Marc Volovici, *German as a Jewish Problem: The Language Politics of Jewish Nationalism*. Stanford, California: Stanford University Press, 2020. 341 p. (pp. 101-104).

Punem acest număr al revistei noastre sub semnul continuității editoriale pe care o ilustrează, constant, *Psihologia socială*, ale cărei pagini sunt deschise științelor socio-umane în general, susținând încercările de traversare a frontierelor disciplinare în cercetarea științifică și dialogul intelectual.

II. PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG/LA PSYCHOLOGIE SOCIALE EN DIALOGUE

O femeie la Școală (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris). Interviu cu Rose-Marie Lagrave

Pierre-Antoine Fabre: Patrick Fridenson¹ va completa această introducere, dar aș vrea de la început să spun că sunt deosebit de bucuros că ne întâlnim în jurul acestui atelier², care urmărește să redea într-un anumit fel istoria Școlii în existența ei concretă și, așadar, în special prin indivizii care au făcut această istorie. Iar ceea ce ne interesează mult aici este tocmai faptul că tu ai traversat viața Școlii în diferite aspecte pe care am vrea să le abordăm, în spiritul unității unui parcurs și nu doar al unei tematici specifice, întrucât ne vom apleca atât asupra experienței și muncii tale în fosta Europă de Est, cât și asupra evoluției vieții femeilor în Școală, pe care am tratat-o puțin până acum, și, în sfârșit, asupra vieții sindicale, pe care poate am abordat-o și mai puțin. Acesta este cadrul general.

Patrick Fridenson: Aș adăuga două lucruri. În primul rând, cel al acțiunii internaționale: ți-am trimis două documente de epocă, pe care vei avea ocazia să le comentezi după cum dorești. În al doilea rând, noi doi ne-am reîntâlnit la comemorarea a 40 de ani ai EHESS în 2014-2015, de unde mi-a rămas o amintire puțin nesatisfăcătoare. Eram pe „France”³, iar președinția Școlii ne incluseră în grupul de lucru coordonat de Cyril Lemieux, membru al Biroului. Două inițiative de atunci care au fost cu totul bune. Au existat cele 101 cărți care au marcat istoria Școlii. Și a existat o expoziție despre 40 de absolvenți ale EHESS, numită ironic online „Școala femeilor”. Vom putea reveni asupra acestui lucru. Demersul prezentului atelier este modest. Ceea ce contează este ca el să se înscrie într-o evoluție permanentă și să se întemeieze pe mijloacele pe care le avem în mod real, adică persoanele care acceptă să vorbească, arhivele pe care arhiviștii ni le pun la dispoziție...

Pierre-Antoine Fabre: ...și să recunoaștem de la început și limitele noastre în fața unui subiect – istoria Școlii ca instituție științifică, luând în considerare ambii termeni ai formulării – infinit!

Patrick Fridenson: În această atmosferă, care este una prietenoasă, te vom lăsa să deschizi balul.

-
1. Pierre-Antoine Fabre, istoric al religiilor; Patrick Fridenson, istoric. Amândoi sunt profesori (directori de studii) la EHESS.
 2. Atelier dedicat istoriei École des Hautes Études en Sciences Sociales. Cf. număr tematic al acestei publicații, Pierre-Antoine Fabre (dir.), „Une histoire: L'école des Hautes Études en Sciences Sociales” (*Politika*, mis en ligne le 08/04/2026).
 3. Școala a fost găzduită o vreme în imobilul Le France (190-198, avenue de France, 75013 Paris). Campusurile EHESS sunt astăzi situate la Paris (bulevard Raspail) și Aubervilliers (campus Condorcet).

Pierre-Antoine Fabre: Aș adăuga doar că această legătură cu arhiviștii Școlii – Marine Coquet și Nicolas Azam – este cu adevărat foarte importantă, pentru că miza este, atât pentru ei, cât și pentru noi, în acest atelier, să facem aceste arhive mai vizibile. [...]

Rose-Marie Lagrave: Da, trebuie să întreprindem fără întârziere istoria Școlii, pornind de la fondurile de arhivă, dar și de la o anchetă orală cu colegi care au „făcut” Școala în diferite momente ale construcției sale. Pentru cei și cele din generația mea, există o urgență din cauza vârstei noastre înaintate, care ne-a permis să cunoaștem din interior diverse momente ale funcționării Școlii și, dacă înțeleg bine, acesta este scopul acestor interviuri.

Pierre-Antoine Fabre: Observăm în general că, pornind chiar de la un fragment, rezultatele analizei sunt suficiente de semnificative pentru a permite readucerea la viață a unui moment, a unui spațiu, a unei probleme etc. La primul capitol al interviului nostru voiam să-ți spun și că, în introducerea pe care o vom da întregului volum, vom evoca, desigur, cartea ta *Voyage au pays d'une utopie déchu*¹, pe care am recitit-o zilele acestea, o carte cu adevărat minunată și care ar fi interesant de redat spre lectură colegilor noștri mai tineri. Cartea va fi, așadar, desigur menționată. Ne imaginăm că ai putea începe cu o perspectivă generală asupra experienței, memoriei și, eventual, a raportului tău actual, de la distanță, cu întreaga perioadă. Apoi am putea intra în câteva detalii din aceste piese de arhivă, pentru a-ți cere cum le recitești astăzi.

A lucra cu Europa de Est

Rose-Marie Lagrave: Experiența pe care am dobândit-o nu este doar una profesională, ci și socială, în măsura în care Școala a fost creuzetul esențial al ascensiunii mele sociale și intelectuale. Fac parte dintre puținii ne-moștenitori care au pătruns în Școală pe ușa din dos și care au contribuit la diversificarea socială a recrutării. M-am simțit datorare față de o instituție care m-a primit și apoi m-a ales, iar felul meu de a-mi plăti datoria a fost să mă angajez în viața instituțională, aducând acolo, împreună cu alții, un spirit critic. Am păstrat, desigur, memoria anumitor momente colective care m-au marcat în mod deosebit, dar, cum vârsta nu ajută, memoria îmi joacă feste și, prin urmare, am recitit câteva caiete pline cu notele luate în anii Europei Centrale, caiete pe care, de altfel, trebuie să le predau arhivelor Școlii.

Cum să încep? Prin cererea surprinzătoare a lui Marc Augé, ales președinte în 1985, care m-a solicitat să preiau responsabilitatea relațiilor internaționale. Surpriza a fost totală, căci, deși îi citisem cărțile, nu îl întâlnisem niciodată și nu aveam nicio competență pentru a asuma această responsabilitate, cu atât mai mult cu cât Placide Rambaud, directorul Centrului de sociologie rurală, mă descurajase în acest sens. Când, mult după încheierea mandatului său de președinte, l-am întrebat pe Augé de ce m-a ales, răspunsul a fost fără ocolișuri: observase dinamismul meu în acțiunile sindicale și conta pe transpunerea acestui dinamism în dezvoltarea relațiilor internaționale. La început ghidată de Yves Hersant, înainte ca acesta să preia conducerea Centrului Europa, am devenit apoi responsabilă de ceea ce devenise o Divizie a Relațiilor Internaționale, care s-a extins progresiv, dar s-a diversificat puțin. Într-o adunare a cadrelor didactice, prezentasem un raport de etapă asupra rețelei de relații internaționale și observasem că acestea circulau aproape exclusiv între doi poli: Statele Unite și Italia. Am subliniat această focalizare regretabilă (mi s-a reproșat), pentru a propune acoperirea unor lacune regionale de neînțeles. De exemplu, aveam un Centru de studii africane dinamic, dar nicio invitație de la colegi din acest continent nu figura printre cererile anuale. Am încercat

1. *Voyage au pays d'une utopie déchu*. Plaidoyer pour l'Europe centrale, Paris, PUF, 1999 (trad. Prin țările unei utopii apuse, Iași, Institutul European, 2006).

astfel să reechilibrez misiunile și invitațiile, iar conjunctura politică explică cum s-a produs accelerarea ritmului.

În 1989, după căderea zidului Berlinului, responsabilul secției Europa din Ministerul Afacerilor Externe a solicitat un interviu cu Marc Augé, la care am participat. Acesta dorea ca Școala de Înalte Studii să fie vârful de lance al reactivării relațiilor științifice cu țările Europei Centrale și de Est. Augé a răspuns pozitiv. După plecarea reprezentantului MAE, Augé s-a întors spre mine și mi-a spus: „Rose-Marie, ocupați-vă”. Nu știam nimic despre Europa Centrală, dar știam că Școala inițiasse deja colaborări cu unele țări, în special Polonia și Ungaria. Seminarul lui Fernand Braudel, de exemplu, includea mai mulți cercetători polonezi. În volumul oferit lui Ruggiero Romano la 60 de ani sunt menționate numele lui Aleksander Gieysztor, Jerzy Wyrozumski, Henryk Samsonowicz, Marian Malowist, Bronislaw Geremek, Witold Kula, al cărui fiu, Martin, a condus Atelierul de la Varșovia. Existau, așadar, acorduri semnate încă din 1958 de Braudel însuși, în Ungaria și Polonia; acordul polonez pe care îl am în față și pe care l-ați regăsit în arhive, încheiat între Școala de Înalte Studii în Științele Sociale și Departamentul de Științe Sociale al Academiei Poloneze de Științe, semnat de François Furet la Varșovia în 1984, pentru perioada 1984-1987. La acea vreme, acordurile dintre Academii de Științe și Școală erau reînnoite din patru în patru ani, cu semnături alternative în fiecare țară. Relațiile cu Polonia și Ungaria priveau în principal organizarea unor colocvii și obținerea unor burse de cercetare. Dosarele de candidatură erau trimise la Școală, iar noi le examinam cu atenție, întrucât aceste burse puteau fi un mijloc de favorizare a unor cercetători apropiați sau supuși puterii politice. Selectam un număr mic de dosare, pe care le completam cu invitații adresate unor cercetători interziși la predare, precum Bronislaw Geremek sau Aleksander Gieysztor, finanțate de Open Society Foundation, dependente de Fundația Soros. Am continuat să jucăm acest joc dublu până în 1989; cred că interlocutorii noștri nu erau deloc naivi.

O anecdotă ilustrează acest lucru. În 1986, împreună cu Augé, eram la Varșovia pentru semnarea unui nou acord cu președintele Academiei de Științe. La finalul ceremoniei, acesta ne-a invitat la prânz la el acasă, iar la un moment dat el și Augé s-au îndepărtat. Știam că Augé urma să-i ceară să sprijine invitația pentru Geremek, astfel încât acesta să poată veni să susțină conferința Marc Bloch¹. Probabil că a refuzat, rușinat de răspunsul lui negativ. Apoi am mers să-l vizităm pe Geremek, al cărui apartament, știam, era plin de microfoane. Vorbeam trecându-ne hârtiute, în timp ce discutam despre toate cele. Deodată, Geremek s-a ridicat, furios, adresându-se microfoanelor: „Domnule Jaruzelski, știu că ne ascultați, m-am saturat să primesc prieteni și să fiu nevoit să tac. Ascultați ce vreți, nu contează!”. Geremek era convocat zilnic la poliție în jurul orei 17. Drept urmare, la conferința Marc Bloch, Jacques Le Goff a citit textul lui Geremek, reținut la Varșovia; golul lăsat de scaunul vacant a făcut prezența lui și mai sensibilă.

Nu aveam nicio colaborare oficială cu România, Bulgaria și Cehoslovacia, însă aceasta din urmă a beneficiat de contribuțiile asociației Jan Hus. Jacques Derrida, Jean-Pierre Vernant și Emmanuel Terray mergeau în misiune la Praga pentru a ține seminarii în apartamente private. Intelectualii cehi, la fel ca și colegii noștri, erau supravegheați de poliție, iar Jacques Derrida a fost arestat.

Apoi a intervenit răsturnarea din 1989. În primăvara lui 1990, Ministerul Afacerilor Externe a cerut EHESS să reconstruiască sau să refacă științele sociale în Est. Am transformat atunci acest spațiu geopolitic într-un teren de investigație și am plecat, chiar din 1990, în România, Ungaria, Bulgaria, Cehoslovacia și Polonia pentru a face un fel de evaluare a

1. Conferințe anuale organizate de École des Hautes Études la începutul unui an universitar.

științelor sociale (sau a ceea ce mai rămăsese din ele). Accesul la acest teren mi-a fost facilitat de mai mulți factori: EHESS a fost una dintre primele instituții care au intervenit în PECO¹; puteam solicita sprijinul „dizidenților” cu care lucrasem deja; chiar și sub regimul comunist, *Annales* era cunoscută și citită; revista deschidea astfel ușile pentru cineva trimis din partea instituției care producea *Annales*.

În toate aceste țări, istoricii fuseseră cel mai puțin afectați de cenzură, în special pentru că aleseseră sau se reconvertiseră în domeniul istoriei perioadelor îndepărtate, ca să evite istoria timpului prezent, cenzurată și apoi interzisă, cu excepția hagiografiilor despre conducători sau a apologiilor regimurilor comuniste. Alte discipline, precum psihologia și sociologia, fuseseră denaturate sau interzise, iar etnologia se ocupa mai ales de folclor sau de patrimoniul rural. Vizitele prin centrele sau secțiile disciplinare ale academiilor și universităților, conduse exclusiv de responsabili lor, se încheiau toate cu un apel urgent la colaborări. Am observat că acești directori se considerau o generație sacrificată, pledând pentru prioritate absolută din partea Școlii. Dar, ocupându-se vreme îndelungată aproape exclusiv cu conducerea centrelor, nu mai aveau studenți sau doctoranzi. În schimb, studenții formau adevărata generație sacrificată, iar dacă voiai să reconstruiești domeniul științelor sociale, pe ei trebuia să te bazezi. Îmi amintesc că, într-un sejur la Budapesta, mă gândeam la un mecanism care să asocieze studenți și profesori, iar formatul „atelierului” s-a impus treptat, atât prin atelierul braudelien de istorie, cât și prin revista *L'Atelier du roman*, dar și pentru că acest format amintea de transmiterea cunoștințelor și gesturilor prin cuvinte, prin lecturi, în atelierele din Evul Mediu, așa cum le descriau istoricii. Întoarsă la EHESS, am discutat această idee cu Nathan Wachtel și Emmanuel Terray, acceptată apoi de Marc Augé și de MAE.

Organizarea atelierului presupunea alegerea, pentru fiecare țară, a unei teme anuale, în acord cu colegii din Est. Apoi trebuia elaborat un program de seminare săptămânale, susținute de colegi ai Școlii, care trebuiau convinși să meargă să predea în PECO. Ecoul în rândul lor a fost mult peste așteptări, a fost un entuziasm extraordinar. Nu le voi mulțumi niciodată destul colegilor, dotați cu un simț colectiv și civic, dublat de curiozitatea de a vedea de aproape scoriile comunismului. În acest context, am fost noii misionari ai științelor sociale, cu toată seriozitatea și vocația altruistă pe care o presupune, și am jucat acest rol cu entuziasm. Fără această convingere și credință în vocația emancipatoare a științelor sociale, nu se poate înțelege investiția colectivă a cadrelor didactice. Rareori am cunoscut o asemenea fervoare colectivă! Cu riscul de a greși, cred că un astfel de elan a fost primul și singurul de această anvergură la EHESS, chiar dacă, odată cu trecerea anilor, entuziasmul a fost înlocuit de oboseală.

La final de an, făceam împreună cu studenții și profesorii o sinteză pentru a îmbunătăți organizarea, iar împreună cu consilierii culturali ai ambasadelor procedam la recrutarea a doi sau trei bursieri ai guvernului francez (BGF) care veneau să își facă DEA²-ul, apoi teza la EHESS. Primul atelier a fost cel de la București; al doilea la Budapesta, apoi Varșovia, Sofia și Praga, iar de fiecare dată au existat rezultate remarcabile. În arhivele EHESS ar trebui să se regăsească rapoartele anuale pe care le trimiteam MAE-ului și numărul de BGF absolvenți ai EHESS din PECO. Nu aveam niciodată suficiente burse pentru numărul de candidați și, în fiecare an, trebuia să conving ambasadorii și consilierii culturali; mulți erau reticenți față de științele sociale, în timp ce alții, puțini la număr, erau flatați să includă EHESS în aria lor de acțiune. Schimbarea posturilor la fiecare patru ani implica reluarea unei „apărări și ilustrări”

-
1. PECO: Pays de l'Europe Centrale et Orientale, denumirea țărilor care adoptaseră modelul sovietic înainte de 1989.
 2. DEA: Diplôme d'Etudes Approfondies, predecesoarea actualelor mastere.

a științelor sociale și a studenților. Eram mereu la cheremul bunăvoinței sau dezaprobării ambasadorilor și consilierilor culturali cu care învățasem să negociez.

Acest deficit recurent de burse doctorale a fost parțial rezolvat de o propunere cu totul neașteptată. În 1994, la finalul celui de-al doilea mandat al lui Augé, rectorul Asociației Universităților Parțial sau Total Francofone (AUPELF), Michel Guillou, i-a propus lui Marc Augé ca EHESS să fie instituția coordonatoare a unei școli doctorale situate într-una dintre țările din Est, în care studenții să fie pregătiți pentru DEA pentru a-și elabora apoi teza într-una dintre țările francofone din „consorțiul” AUPELF: Canada, Belgia, Elveția, Franța. Douăzeci de studenți selectați anual aveau să beneficieze de o bursă AUPELF pe durata studiilor.

Patrick Fridenson: Vorbești despre Michel Guillou, fostul președinte al Universității Paris-Val-de-Marne [Créteil], care apoi a făcut carieră în relațiile universitare internaționale? Faptul că oferea o școală doctorală pentru toate țările Europei Centrale și de Est era totuși un gest frumos.

Rose-Marie Lagrave: Nu „o oferea”, pentru că totul era de imaginat și construit, o misiune dificilă, inclusiv în relația cu Michel Guillou, care voia să creeze un DEA francofon (DERA), diplomă pe care intenționa să o facă recunoscută de universitățile contractante. Într-o reuniune memorabilă la sediul AUPELF din Place de la Sorbonne, a fost nevoie ca François Weil, secretarul Biroului, apoi Jacques Revel, președintele EHESS, să vină să mă sprijine pentru a refuza această uzurpare academică. Dincolo de acest episod, prima dificultate a fost alegerea țării. După consultarea colegilor din Școală și din PECO, Praga, urmată de Budapesta, câștiga toate voturile. Totuși, trebuia să ținem cont de starea francofoniei și, în ciuda respingerii majoritare a României, școala doctorală a fost instalată la București. În ziua inaugurării, în aula Facultății de Drept, Jacques Toubon, ministrul Culturii, și omologul său român, Andrei Marga, rectorul Universității din Cluj, au salutat această inițiativă, în prezența lui Michel Guillou și a ambasadorilor țărilor francofone. Școala doctorală era găzduită în biroul regional AUPELF, BECO [Bureau Europe centrale et orientale], strada Schitu Măgureanu nr. 1, condus de Thérèse Pistilli, prima responsabilă a BECO. Aveam o sală de curs și un birou pe care îl împărțeam cu Zoe Petre, directoarea școlii doctorale până în 1996, când i-am succedat. A doua dificultate era cazarea studenților veniți din alte PECO, deja reticenți să vină la București. Vizitasem dinainte căminele studențești, al căror grad de insalubritate excludea cazarea acolo. Nimic nu era prevăzut pentru ei; a trebuit să improvizăm. Eu eram cazată într-o casă mare, dezafectată, cu multe camere goale și paturi. Acolo i-am instalat pe studenți. A doua zi, m-am scuzat față de Andrei Marga, care mi-a răspuns în glumă: „dacă ar exista oameni ca dumneavoastră în România, totul ar merge mai bine!”. Cu asta s-a încheiat discuția. A treia dificultate ținea de prejudecățile studenților, care se clasificau în funcție de stereotipurile reciproce referitoare la țările lor: polonezii se puneau în vârful ierarhiei, românii la bază, ca să nu mai vorbim de tensiunile dintre Ungaria și România, iar Bulgaria apărea, pe această hartă a animozităților, ca țară neutră. Aceste aversuni au fost repede înlăturate de conviețuirea în seminarii și în căminele studențești. După un an la București, studenții erau repartizați între universitățile „occidentale”: Bruxelles, Quebec, Neuchâtel și Paris, obiectul unei competiții acerbe între ei.

Patrick Fridenson: Și deci, în cele din urmă, pentru tine, momentul București este un fel de încununare a tot ce a precedat, prin nivelul de mobilizare a unui ansamblu de țări din Est și din Vest?

Rose-Marie Lagrave: Nu era o încununare, ci una dintre prelungirile atelierelor, rupând bilateralitatea în favoarea unui colectiv reunind mai multe PECO și mai multe universități francofone din Vest. De altfel, atelierelor erau o picătură de apă într-un câmp al științelor sociale din Est care se dezvoltă și se instituționaliza. Wissenschaftskolleg din Berlin, New

Europe College din București, condus de Andrei Pleșu, Open Society Foundation cu Collegium Budapest – instituții cu vizibilitate – dispuneau de mult mai multe mijloace. Noi nu aveam existență juridică decât prin ancorarea noastră în EHESS. Atelierele se bazau pe bunăvoința ambasadelor, pe generozitatea colegilor pentru a pleca în misiune și pe pasiunea comună de a transmite științele sociale. Din anii 2000, mai mulți colegi au preluat ștafeta: Morgane Labbé la Varșovia, Heinz Wismann la Sofia, Jacques Revel la Budapesta. Instituțiile mari au ocupat treptat prim-planul, dar formatul redus al atelierelor a fost un atu, datorită lipsei de birocratizare, flexibilității și diversității în predare.

Patrick Fridenson: Ai explicat foarte bine acest elan extraordinar care a traversat Școala. Existase anterior o competență pe țările Estului, reprezentată de Isac Chiva...

Rose-Marie Lagrave: Bineînțeles! Pentru a înțelege de ce România a fost aleasă, trebuie să ne amintim și de „școala română de la Fontenay-aux-Roses”, creată în 1929 de Nicolae Iorga, mare istoric, apoi de Centrul de Studii Române al Sorbonei – două experiențe care au marcat profund relațiile științifice franco-române înainte de al Doilea Război Mondial. Isac Chiva făcea parte dintre colegii victime ale pogromurilor din România în timpul războiului, exilați în Franța și aleși la Școală; Georges Haupt, deportat, ales la a VI-a secțiune în 1962; Chiva în 1970. Unii dintre ei și-au scris autobiografiile, precum Serge Moscovici (*Mon après-guerre à Paris*)¹. Când i-am vorbit lui Chiva despre atelierul românesc, acesta a condamnat ferm inițiativa, susținând că nimic nu este posibil cu românii, că orice acțiune este sortită eșecului. Înțelegeam această amărăciune, dar nu puteam ceda, pentru că eram convinsă că difuzarea și interiorizarea științelor sociale de către o generație tânără ar fi un antidot împotriva fascismului și antisemitismului. Apoi a sosit Nicolas Tertulian, în 1982, despre care am aflat că se numea Nathan Veinstein și trăise pogromul de la Iași, din iunie 1941. M-a ajutat și m-a sfătuit, la fel ca André Godin, autorul cărții *Une passion roumaine*, care înțelesese rolul lui Roland Barthes la Institutul Cultural Francez din București și publicase corespondența românească a lui Alphonse Dupront. Revenind la Barthes, Tiphaine Samoyault evocă perioada sa românească în biografia lui Barthes². Ea arată cum acesta a reorganizat biblioteca Institutului Francez din București, a organizat cicluri de conferințe despre muzică și ținea în fiecare sâmbătă un seminar... Cu siguranță este încă mult de spus despre acel sejur al lui Barthes în România!

Patrick Fridenson: Ceea ce spui, luând exemplul lui Isac Chiva, este că aveai, pe de o parte, aliați, iar pe de altă parte, oameni pentru care România greșise în perioada interbelică sau/și sub nazism, iar climatul era foarte contrastat... Am o a doua întrebare. Îmi amintesc reuniuni pe care Marc Augé le-a prezidat timp de doi ani la Ministerul Cercetării, pe Rue Descartes, în cadrul cărora atribuia fonduri pentru lucrări despre sau cu țările din Est; nu am găsit urme în documentele mele – care nu sunt foarte bine ordonate! –, dar am senzația că datorită activității tale, Augé devenise un fel de om-resursă pentru Europa de Est, nu numai pentru Afacerile Externe, ci și pentru Rue Descartes.

Rose-Marie Lagrave: Patrick, îmi dezvălui ceva ce nu știam... dar care nu mă miră! Nu știu dacă putem deduce mecanic activitatea lui Augé din munca făcută în Ateliere, dar știu că era convins că restructurarea științelor sociale în Est era o cauză justă, ce ținea de competențele Școlii; a aderat imediat la principiul Atelierelor. Din moment ce le semna, el citea bilanțurile anuale pe care i le prezentam înainte de a le trimite la MAE, pentru ca subvențiile să fie reînnoite;

1. Georges Haupt, istoric (1928-1978), Isac Chiva, antropolog (1925-2012), Serge Moscovici, psihosociolog (1925-2014) și Nicolas Tertulian, filosof (1929-2019), profesori la EHESS, de origine română.
2. Tiphaine Samoyault, *Roland Barthes*, Paris, Seuil, coll. «Fiction & Cie», 2015.

acestea au fost reînnoite fără dificultăți, până în momentul plecării lui Yves Saint-Geours de la secția Europa a MAE.

Patrick Fridenson: O altă întrebare: ai evocat rolul istoricilor ca bază de pornire pentru Ateliere...

Rose-Marie Lagrave: Da, deoarece, așa cum am spus, prestigiul *Annales* le-a permis istoricilor din PECO să mențină o activitate științifică cu condiția să renunțe la istoria timpului prezent și să lucreze pe perioade-refugiu...

Patrick Fridenson: Ne poți spune cum ai procedat pentru a lărgi paleta disciplinelor?

Pierre-Antoine Fabre: Completez întrebarea cu unul dintre aspectele interesante ale documentului polonez, acela care privește momentul Furet. Există într-adevăr o dominantă istorică, dar și una franceză: am fost surprins de proporția „tematicilor”, ca să folosesc termenul, care priveau istoria Franței, în special istoria Revoluției Franceze.

Rose-Marie Lagrave: Îi răspund mai întâi lui Patrick. Sociologia era interzisă atât în România, cât și la Praga, mai puțin în Polonia: existau, de exemplu, anchete despre căminele muncitorești, de care însă nu am mai găsit urme în arhive. Asta se numea demografie, dar era de fapt sociologie. Dimitrie Gusti a cercetat sate românești, din care a scos mai multe cărți. Granițele disciplinelor erau neclare sau menținute intenționat în neclaritate.

Se poate considera că accentul pus pe istoria Franței și pe Revoluția Franceză a fost rezultatul unei viziuni imaginare, colorate „marxist” sau comunist, care, în PECO, ca și în multe alte țări ale lumii, a constituit o referință politică. A fost și o modalitate de a saluta lucrările lui François Furet despre Revoluția Franceză, chiar dacă *Le Passé d'une illusion* a fost o „biblie” neegalată în aceste țări.

Psihologia nu era binevenită, fiind considerată „burgheză”. Existau însă tradiții lingvistice solide, dar nu mă pot pronunța asupra lor. În ceea ce privește antropologia, ea se ocupa mai ales de America Latină.

Pierre-Antoine Fabre: Voiam tocmai să te întreb despre America Latină, pentru că prezența ei este ceva surprinzător în convențiile poloneze din mandatele lui Furet.

Rose-Marie Lagrave: Ai dreptate, prezența Americii Latine este insolită. Ea se datorează probabil faptului că în Academia poloneză exista un Centru de studii pentru America Latină, care se dovedise însă o cochilie goală: ne-am sprijinit pe acest antecedent pentru a încerca să relansăm antropologia, dar fără succes. În PECO nu se făcea propriu-zis antropologie, ci mai degrabă etnografie, în special în mediul rural. La București există și astăzi un Muzeu al Țăranului... Placide Rambaud începuse anchete de sociologie rurală, dar toate datele și interviurile i-au fost confiscate la graniță; a fost singurul caz.

Pierre-Antoine Fabre: Asta mă duce la o altă întrebare, legată de raportul dintre universități și Academie: în documentul maghiar, Academia apare destul de centrală, ca o platformă pentru relațiile cu Franța.

Rose-Marie Lagrave: Înainte de 1989, nu aveai dreptul să semnezi cu universitățile, așadar existau doar academiile, care, pe deasupra, voiau să păstreze cu gelozie controlul asupra relațiilor internaționale. Am înțeles repede, în 1990, că trebuia lărgit perimetrul investigației pentru a avea acces la studenți. În realitate, lumea academicienilor acapara acordurile în favoarea lor, în detrimentul universităților și deci al studenților. Una dintre primele convenții universitare după 1989 trebuie să fi fost semnată cu Universitatea Carolină din Praga, dar memoria mă trădează, ar trebui consultate arhivele...

Patrick Fridenson: Rose-Marie, vreau să pun o altă întrebare: în prezent, în țările despre care vorbim există universități depline care au făcut uitate academiile, dar există și evoluțiile politice pe care toată lumea le cunoaște în fiecare dintre aceste țări... Cazul Bulgariei mă frapază în mod deosebit: mă întreb ce s-a schimbat cu adevărat în profunzime. La ce a condus,

până la urmă, această muncă enormă pe care tu și colegii noștri ați desfășurat-o? Care este bilanțul tău, dincolo de cartea ta? Nu este un bilanț tocmai pozitiv...

Rose-Marie Lagrave: Așa este... Evoluțiile politice pe care le evoci le-am văzut în desfășurare în anii 2000-2010. Unii studenți formați în Ateliere au intrat în politică și au făcut carieră (ambasadori, ministru al Culturii, consilieri ministeriali), uitând uneori științele sociale. Alții au devenit experți bine plătiți de organisme americane și *think-tank*-uri, care deja începeau să prolifereze. A fost o mare dezamăgire; am avut sentimentul unei abandonări sau al unei deturnări a Ateliereilor sau a școlii doctorale, care serviseră formării unor elite economice și politice, ceea ce nu fusese scopul lor. Majoritatea, însă, a asigurat continuitatea profesorală în universități, iar unii au condus facultăți sau centre, valorificând învățăturile primite.

Acest bilanț nu este pozitiv nici dacă reexaminăm modul de transmitere a cunoștințelor. Schimbul științific profund inegal între Est și Vest a produs dispariția, măcar temporară, a tradițiilor academice est-europene. Fără să ne dăm seama la acel moment, în numele unei vocații de a transmite științe sociale „universalizabile”, am impus un mod de a face și de a gândi științele sociale considerat legitim și de necontestat, când, de fapt, era vorba despre un registru particular, specific tradițiilor științifice franceze, ele însele produse ale unor confruntări internaționale multiple. Efectele acestei violențe simbolice și dispariția tradițiilor central-europene care au urmat nu au făcut obiectul unor discuții sau dezbateri, pentru că era interiorizată certitudinea „întârzierii” științelor sociale în PECO. După câțiva ani, a trebuit să reexaminez această perioadă a Europei Centrale pentru a percepe această violență simbolică ce, sub acoperirea transducerii cunoștințelor, discredita tradiții și alternative aflate în germene, pe care nu le-am apreciat la justa lor valoare. Este nevoie de o reflecție colectivă asupra predării științelor sociale în contexte politice și științifice inegale.

Patrick Fridenson: Da, ai dreptate să faci acest demers și să rămână scris. Sunt urme foarte semnificative ale atmosferei acelei epoci.

Pierre-Antoine a propus să abordăm cea de-a doua axă, cea a angajamentului tău feminist, din perspectiva care este a noastră astăzi, aceea a unei istorii instituționale și științifice a Școlii. Care sunt, pentru tine, aspectele esențiale în transformările pe care femeile le-au impulsionat ele însele în interiorul Școlii?

Angajamentul feminist

Rose-Marie Lagrave: Relația dintre femei și Școală este o întreagă istorie care încă trebuie scrisă! Când am ajuns la secția a VI-a, mai întâi ca *vacataire* (suplinoare) în 1972, apoi ca *chef de travaux* în 1974, militasem deja în MLF¹. Aveam, așadar, deja formată o sensibilitate pentru a observa și încerca să remediez inegalitățile de gen. Totuși, aveam o asemenea reverență față de Școală încât a aduce acolo militantismul feminist mi se părea de neconceput, la fel cum mi se părea de neconceput că Școala ar putea fi un spațiu în care se exercita o dominație masculină discretă, dar reală. Gândeam naiv că un mediu universitar dedicat analizei lumii sociale ar fi trecut „în mod natural” prin filtrul criticii reproducerea inegalităților de gen în propria sa structură.

Foarte repede am observat lipsa studiilor de gen și o inegalitate evidentă între bărbați și femei în accesul la gradul de director de studii. Trebuiau deci combinate două lupte: introducerea

1. MLF, Mouvement de la Libération des Femmes (Mișcarea Eliberării Femeilor), fondată în 1970, milita pentru libertatea femeilor de a dispune de propriul corp și critica societățile patriarhale.

studiilor de gen și mobilizarea pentru paritate profesională între bărbați și femei. Când am participat pentru prima dată la Adunarea Cadrelor Didactice (AE), după alegerea mea ca lector/conferențiar (*maîtresse de conférences*) în 1984, colegii bărbați formau o majoritate izbitoare. Erau foarte puține femei. La adunările electorale, eram întotdeauna câteva colege care apăram dosare depuse de candidate: Françoise Héritier, Christiane Klapisch, Lucette Valensi, Nicole Loraux, Marie-Elisabeth Handman, Nancy Green, Viviane Alleton. Îmi amin-tesc emoția paralizantă a primelor mele intervenții. Interveneam punctual, cu rezultate modeste și imprevizibile.

La începutul primului mandat al lui Jacques Revel, a avut loc o adunare electorală pentru alegerea a cinci *maîtresses de conférences*. Conform obiceiului, pe tablă erau afișate rezulta-tele comisiei electorale: după cele cinci nume masculine aflate în poziție eligibilă, urmau cinci nume feminine. M-am ridicat și i-am întrebat pe colegi ce observau. Toate disciplinele erau reprezentate, totul părea „în ordine”; erau complet orbi la distribuția pe sexe a candidaților. Nicio femeie nu a fost aleasă. A fost o lovitură prea dură. Devenea urgent să arătăm că Școala nu evita logica ordinii de gen, rezultatul unui mod de funcționare colectiv neinterogat. Dar a rămâne doar la acest diagnostic ne-ar fi scutit colectiv pe toți de responsabilitatea de a repro-duce, în deplină inconștiență, ordinea genurilor într-o instituție construită tocmai pe critica mecanismelor sociale. Astfel, un mic grup s-a reunit pentru a organiza o zi de reflecție asupra locului femeilor în Școală, zi la care Jacques Revel a participat și care a dat naștere unei anchete încredințate lui Isabelle Backouche, Christian Topalov, Olivier Godechot și Delphine Naudier. Concluziile erau clare: femeile erau numeroase la baza ierarhiei (ingineri, tehniciene, în poziții administrative), în timp ce bărbații – directori de studii – dominau pozițiile superioare. Această anchetă a avut efecte incontestabile asupra conștientizării instituționale, într-un moment în care lua formă legea Génisson privind paritatea profesională. Astăzi, paritatea este atinsă în rândul lectorilor, însă persistă un decalaj important în corpul directorilor de studii.

În paralel – și era esențial să menținem ambele dimensiuni, socială și științifică –, încă din 1974 începusem să lucrez cu istorice într-un seminar de istorie a femeilor, unde eram singura socioloagă. Erau acolo Christiane Klapisch, Arlette Farge, Michelle Perrot și altele...

Patrick Fridenson: ...și când enumeri aceste nume, se vede clar că era un seminar care depășea cadrul Școlii, deoarece Michelle Perrot era la Paris VII.

Rose-Marie Lagrave: Da, Michelle Perrot, împreună cu Pauline Schmitt-Pantel și Fabienne Bock, crease în 1973 la Paris VII un seminar de istorie a femeilor, iar Perrot și Farge au reunit apoi la EHESS mai multe cercetătoare, pe baza unor afinități electivă. Am publicat mai întâi un articol în *Annales*, apoi am participat toate la celebra *Histoire des femmes* în cinci volume, coordonată de Georges Duby și Michelle Perrot. Am învățat enorm de la colegele istorici, mai ales despre critica surselor, fiind însă surprinsă de prudența lor teoretică. Seminarul colectiv mi-a dat încredere pentru a-mi confirma reconversia din sociologia rurală în sociologia genului.

După alegerea mea ca director de studii în 1994, am început să coordonez teze și mi-am dat seama că eram aproape singura care coordona teze despre gen și feminism; și am observat că mulți colegi bărbați erau complet necunoscători în domeniu, fiind astfel prea indulgenți la susținerile tezelor de doctorat. În plus, creșterea cererii din partea studenților dezvăluia lipsa de specialiști în acest domeniu. Trebuia, așadar, să alegem noi colegi și să asigurăm formare în studii de gen, în ciuda reticențelor majorității profesorilor. Argumentul „ghetoului” era invocat obsesiv: se spunea că specializarea în studii de gen ar conduce la un cerc închis, steril. Însă acest argument nu se aplica ariilor culturale, școlilor de gândire sau altor grupări tematice. Împreună cu Éric Fassin, am prezentat de două ori consiliului științific o propunere de master în studii de gen. Respinsă o dată, a fost acceptată a doua oară ca „specialitate” în cadrul

masterului de sociologie în 2005, iar din 2019 ca mențiune completă „Studii de gen”, reunind istoria, sociologia și antropologia. Argumentul decisiv a fost întârzierea EHESS în raport cu universitățile americane. Odată cu crearea doctoratului, apoi în 2020 a unei Școli universitare de cercetare (EUR), acest efort și-a produs roadele – chiar dacă majoritatea coordonărilor de teze sunt asigurate de colegi CNRS, din cauza numărului redus de recrutări la EHESS în studii de gen.

Patrick Fridenson: Ca să fac o punte între primele două momente ale conversației noastre, îmi imaginez că în țările din Estul anilor 1990 trebuia să găsești la fel de mulți bărbați.

Rose-Marie Lagrave: A spune asta e încă prea puțin!

Patrick Fridenson: Dar, la vremea aceea, era o Școală de bărbați care te trimitea în academii ale bărbaților!

Rose-Marie Lagrave: Da, dar paradoxal a fost un avantaj: toți acei academicieni medaliați nu se temeau de mine, pentru că eram femeie. Credeau că mă pot manipula, dar am reușit să impun abordările în științele sociale practicate la Hautes Études.

Pierre-Antoine Fabre: Marc Augé a fost un fin tactician încredințându-ți această responsabilitate!

Rose-Marie Lagrave: Nu știu, dar anii mei în Europa Centrală au fost pentru mine de o bogăție extraordinară și am făcut această muncă cu pasiune.

Ar trebui poate să spunem un cuvânt despre expoziția dedicată celor 40 de absolvenți ale Școlii, organizată la 40 de ani de EHESS, în 2015. Nu-mi amintesc cine a avut ideea, dar îmi amintesc munca intensă: 40 de interviuri și revizuirea lor – exact cum faceți voi astăzi! – și cele 40 de fotografii, dintre care Laurent Dappe, responsabil de comunicare și co-realizator al expoziției, a ales vreo treizeci. Interviurile, despre traiectorii atât de diverse precum cele ale Juliei Kristeva (fostă studentă a lui Barthes), ale lui Luce Irigaray sau Susan George, demonstrau densitatea și eficiența formării din Școală. Expoziția nu numai că ne-a ajutat să o cunoaștem mai bine pe Germaine Tillion, dar ne-a permis și să o redescoperim pe prima femeie diplomată a secției a VI-a a EPHE [École Pratique des Hautes Études] în 1952 și a doua femeie director de studii în 1962: Germaine Lebel. Bibliotecară după studii, ea a și condus Biblioteca de la Maison des Sciences de l’Homme până în 1968. Expoziția a fost un semn vizibil că femeile au „făcut” EHESS; ieșeau în sfârșit din umbră.

De la sindicalism la reflexivitate critică

Patrick Fridenson: Ultima parte a interviului privește sindicalismul în Școală [...]. Un sindicalism tradițional minoritar în mediul universitar și de cercetare, dar uneori majoritar în rândurile personalului administrativ și tehnic... Cum a fost pentru tine?

Rose-Marie Lagrave: Îmi amintesc foarte bine că, atunci când am intrat în 1972 ca *vacataire* la Centrul de Sociologie Rurală, era acolo Alain Carof. Carof era deja militant CFDT înainte de a intra în Centru. El a creat o secțiune SGEN-CFDT, la care s-au alăturat apoi Marie-Ange Schiltz, Emmanuel Terray, Jean-Claude Schmitt și Jean Andreau. [...]

Sindicatul majoritar era SNESUP, dar SGEN¹ s-a extins deoarece unii membri din personal au atras și cadre didactice, iar în cele din urmă am devenit majoritari printre sindicalizați – chiar dacă procentul total rămânea mic. SGEN s-a situat în prim-plan în două lupte importante. Prima, în 1984, când eram deja *maître de conférence*, a fost greva angajaților *hors-statuts*²,

1. SNESUP, sindicatul național al învățământului superior. SGEN, sindicat al diferitelor categorii de personal din învățământ.

2. Cercetători și cadre didactice „fără statut”, lucrând pe contracte de durată limitată (CDD), spre deosebire de „titulari” (CDI).

care a durat trei săptămâni. Îmi amintesc că unii profesori donau o parte din salariu pentru a sprijini greviștii. Furet era președintele [EHESS], dar era plecat în Statele Unite. René Marzocchi îl înlocuia. Îl sunase pe președinte cerându-i să revină. Furet s-a întors. Îmi amintesc celebrul „hol de la 54” [bd. Raspail], plin de lume. Stăteam în fața președintelui și a trebuit să iau cuvântul; în acea zi am crezut că mor de emoție, pentru că Furet era o prezență carismatică. Mai târziu ne-am trezit, Christine Messiant, încă o persoană și eu în biroul președintelui, iar acesta ne-a spus (citez din memorie): „Sunt 46 de hors-statuts; faceți-mi o listă cu ordinea de priorități după criteriile pe care le doriți”. Am stabilit diplome, vechime, servicii aduse...

Patrick Fridenson: Ai evocat o altă luptă?

Rose-Marie Lagrave: Da, care m-a marcat profund. Cea pentru *sans-papiers*, în 1998¹; erați amândoi acolo.

Pierre-Antoine Fabre: Cu Emmanuel Terray...

Rose-Marie Lagrave: Da, cu Terray, dar asta depășea cadrul strict sindical. Era mai degrabă în continuitatea mobilizărilor împotriva în Justițiilor sociale și a interdicțiilor politice, pentru solidaritatea cu cercetătorii și profesorii împiedicați să-și exercite liber profesia.

Mobilizarea în sprijinul colegilor polonezi după lovitura de stat din 1981 s-a făcut în jurul lui Jacques Le Goff și Jean-Claude Schmitt; realizasem un mare afiș *Solidarnosc* în negru și roșu.

La începutul „deceniului negru” din Algeria, l-am ajutat pe Pierre Bourdieu, președintele Comitetului de sprijin pentru intelectualii algerieni, să caute posturi pentru colegii constrânși să se exileze. Am contribuit și la un număr special despre „A gândi Algeria”.

Nu trebuie uitată nici ocuparea clădirii de la 96 Boulevard Raspail de către studenți. Alții sunt mai bine plasați pentru a povesti, dar m-a șocat profund modul în care unii colegi au disprețuit protestele lor. Chiar dacă se puteau critica metodele, ca profesori și cetățeni le datoram atenție și respect.

Pierre-Antoine Fabre: Unele acțiuni nu erau strict sindicale, dar ai reamintit lupta *hors-statuts*, care era una sindicală, apoi acele angajamente.

Rose-Marie Lagrave: Da, era ceea ce numeam convergența luptelor!

Patrick Fridenson: Au existat și alte mobilizări sindicale. Le poți evoca? Mă gândesc la episodul complex al transformării celor care ocupau posturi de *chef de travaux* în *maîtres de conférences* sau, în caz contrar, [retrogradați] ca ingineri, în 1990-1991. Mai fusese o asemenea transformare în 1973-1977, sub Jacques Le Goff. Ce s-a întâmplat în 1990-1991?

Rose-Marie Lagrave: Îmi amintesc acel moment, dar nu Marc Augé a făcut trierea. În decretul din 1989 privind statutul *maître de conférences* și al directorilor de studii și revalorizarea carierelor lor, se spunea că toți *chef de travaux* și preparatorii licențiați puteau candida la concursul pentru *maître de conférences*, cu condiția deținerea unui doctorat sau a unor lucrări considerate echivalente. Dar unii nu aveau doctoratul. O comisie a stabilit astfel că mulți *chef de travaux* deveneau ingineri. Puțini au devenit *maître de conférences*; unii s-au prezentat și nu au fost aleși, precum Véronique Nahoum-Grappe. Aici se deschide un alt subiect!

Și îmi amintesc altă discuție, apropiată: în momentul adoptării statutelor din 1975, prin care statul recunoștea autonomia EHESS. Atunci a avut loc o luptă pentru democratizarea statutelor, iar SGEN susținea votul tuturor categoriilor de personal, în timp ce totul se baza până atunci pe Adunarea cadrelor didactice, pe Consiliul științific și pe Consiliul de administrație.

Și încă o altă luptă, privind masterele. Marc Augé, de exemplu (nu mai era președinte), nu voia mastere, de teamă că Școala va vira spre modelul universitar. Era atașat cercetării „prin cercetare”, cu doctoranzi, dar fără cicluri anterioare. Alții, printre care și eu, precum și SGEN,

1. „Sans papiers” (fără acte), imigranți ilegali, în apărarea cărora a existat o mare mobilizare, în special la EHESS.

apăram introducerea masterelor, considerând că EHESS trebuie să participe la democratizarea studiilor superioare. Era începutul primului mandat al lui Jacques Revel – o perioadă dificilă între fostul și noul președinte...

Pierre-Antoine Fabre: Cum ai defini sindicalismul într-o instituție ca a noastră, pornind de la aceste situații diverse?

Rose-Marie Lagrave: Este un sindicalism de revendicare față de stat, prin Ministerul Educației și Cercetării, pentru obținerea de posturi, pentru garantarea libertății de expresie, pentru egalitatea șanselor, dublat de un sindicalism de contraputere față de președinția Școlii. Funcția sindicatului este de a exercita o reflexivitate critică asupra dreptății și nedreptății, asupra condițiilor sociale ale muncii, a discriminărilor și micilor umilinte tăcute care otrăvesc relațiile cotidiene. În timpul misiunii mele de mediere (2006-2011), am constatat cât de mulți colegi administrativi și chiar cadre didactice suferau de lipsă de recunoaștere instituțională. Sindicatul joacă un rol de supapă de siguranță și gardian, obligând Școala să se privească critic. Dar nu o face suficient; adesea se mulțumește cu auto-felicitări, fără a vedea inegalitățile create între studenți, discipline, colegi – în timp ce cercetările noastre denunță aceste inegalități în alte lumi sociale. A practica o critică sindicală asupra instituției înseamnă a o face să trăiască și să evolueze. În contextul actual, rolul sindicatelor este mai necesar ca oricând, în fața atacurilor la libertatea de expresie și a efectelor birocratizării și financiarizării programelor de cercetare. Aceste critici nu contrazic deloc adeviziunea pasionată față de Școală, pe care eu am avut-o.

Pierre-Antoine Fabre: Aflu de la tine despre discursul critic al SGEN asupra alegerii președintelui prin Adunarea [cadrelor didactice de la EHESS]. Este un subiect recurent și niciodată rezolvat, dar nu știam că sindicatul jucase un rol. Se evocă adesea colegii din CNRS, purtători ai unui discurs polemic despre Adunarea electorală...

Patrick Fridenson: Un lucru e sigur: reflexivitatea în și asupra Școlii, limitele și forțele ei, este în centrul cărții pe care o construim în acest Atelier!

Rose-Marie Lagrave: E minunat; dar insist că reflexivitatea critică nu trebuie rezervată doar evoluției disciplinelor, ci și funcționării instituției. Trebuie să se acorde atenție componenței grupurilor de reflecție, astfel încât acestea să nu fie rezultatul unei cooptări închise, ci formate pe baza diferențelor și conflictelor. Trebuie creată și încrederea pentru o vorbire critică care să nu fie percepută ca opoziție față de instituție.

Patrick Fridenson: Da, Rose-Marie! Propun să ne oprim aici...

Rose-Marie Lagrave: Da, dar aș vrea să revin la un detaliu despre Europa de Est. Am auzit de curând că președintele nostru a anunțat redeschiderea cafenelei de la „54” (bd. Raspail). Pentru studenții din Est, cafeneaua a fost și este un loc de memorie vie. Ea a creat efectul de grup și solidaritatea dintre studenți. Toți vorbesc încă despre ea! Nu trebuie subestimat impactul spațiilor de sociabilitate asupra moralului și muncii studenților.

Pierre-Antoine Fabre: Iată-ne întorși la începutul interviului! Îți mulțumim enorm pentru tot ce ne-ai împărtășit! Și pe curând!

AUPELF-UREF
ÉCOLE DOCTORALE RÉGIONALE CENTRE EUROPÉENNE
Année universitaire 1996-1997

Cours du premier trimestre

4-5-6 novembre 1996	Rose Marie Lagrave, EHESS, <i>Les exigences d'un D.E.A.</i>
11-12-13 novembre 1996	Daniel Barbu, Université de Bucarest, <i>Nouvelle histoire, nouvelles méthodes en histoire et sciences sociales</i>
18-19-20 novembre 1996	Khadihatoulah Fall Université Laval, <i>L'analyse du discours</i>
25-26-27 novembre 1996	Bogumil Koss, Université Laval, <i>Etudes culturelles</i>
2-3-4 décembre 1996	Alexandre Fol, Université de Sofia, <i>Figures et situations dans la culture antique</i>
9-10-11 décembre 1996	Daniel Fabre, EHESS, <i>Anthropologie des rites</i>
16-17-18 décembre 1996	Rose Marie Lagrave, EHESS, <i>Travail en groupe et tutorat individuel</i>

Cours du deuxième trimestre

6-7-8 janvier 1997	Guy Mercier, Université Laval, <i>Les conditions mythologiques de l'urbanisme contemporain</i>
13-14-15 janvier 1997	Jacques Mathieu, Université Laval, <i>La mémoire dans la culture</i>
20-21-22 janvier 1997	Laurier Turgeon, Université Laval, <i>La recherche interculturelle</i>
27-28-29 janvier 1997	Nicole Lapierre, CNRS-EHESS, <i>Mémoire et transmission : quête, enquête écriture</i>
3-4-5 février 1997	Christophe Prochasson, EHESS, <i>Histoire politique du contemporain.</i>
10-11-12 février 1997	Christian Topalov, EHESS, <i>La ville des sciences sociales.</i>
17-18-19 février 1997	Karol Modzelewski, Université de Varsovie, <i>L'Europe barbare : structures des sociétés tribales germaniques et slaves.</i>
24-25-26 février 1997	Alban Bensa, EHESS, <i>Les pratiques de l'anthropologie : du terrain à l'écriture</i>
3-4-5 mars 1997	Vera Moutaftchieva, Académie des Sciences de Bulgarie, <i>Histoire politique de l'empire ottoman dans les Balkans</i>
10-11-12 mars 1997	Renée Bilodeau, Université Laval, <i>Objectivité en sciences et valeur de la connaissance</i>
17-18-19 mars 1997	Sylvie Poirier, Université Laval, <i>Histoire de la pensée anthropologique</i>
24-25-26 mars 1997	André Godin, CNRS-EHESS, <i>Histoire et anthropologie religieuses : perspectives comparatives</i>
31 mars-1er-2 avril 1997	Rose Marie Lagrave, EHESS, <i>Travail en groupe et tutorat individuel</i>

Cours du troisième trimestre

5-6-7 mai 1997	Hanna Zaremska, Université de Varsovie, <i>Faire l'histoire sociale au Moyen-Age</i>
12-13-14 mai 1997	Ivaïlo Znepolski, Université de Sofia, <i>Crise de l'identité individuelle et collective dans la période de transition</i>
19-20-21 mai 1997	Anne-Marie Losonczy, Université de Neuchâtel, <i>Anthropologie du patriotisme</i>
26-27-28 mai 1997	Gérard Noiriel, EHESS, <i>Immigration et question nationale : approche historique et sociologique</i>

Les séminaires se tiennent les lundi, mardi, mercredi de 9 heures à 13 heures
dans les locaux de l'AUPELF-UREF

1 rue Schitu Magureanu
Bucarest

Tél : 00.401.312 20 14 Télécopie : 312 16 66

III. STUDII, CERCETĂRI, SINTEZE/ ÉTUDES, RECHERCHES, SYNTHÈSES

Écriture poétique, subjectivité et intelligence artificielle: quels enjeux pour l'humain?¹

*Abel Kouvouama*²

Résumé. Ce texte est une version revue et augmentée que j'avais présentée lors de la 5ème édition du Festival de poésie d'Abidjan, organisé du 26 au 29 janvier 2026 à l'Université Félix Houphouët-Boigny d'Abidjan par la philosophe, poétesse et écrivaine Tanella Boni sur le thème «*La poésie et le numérique*». Questionner le rapport entre écriture poétique, subjectivité et intelligence artificielle en privilégiant dans un premier moment la dimension philosophique, c'est rendre raison de ce que la philosophie se donne à entendre et à appréhender comme signe de surface de l'actualité, comme discours de vérité sur ce qu'il faut dire et faire et comme entreprise de diagnostic pour dire ce qu'il y a (M. Foucault, 2023); ceci afin d'apposer un regard critique sur l'ensemble des savoirs, des institutions, des pratiques, des formes culturelles et des conditions d'existence de l'humain dans ses multiples «foyers d'expérience» qui relève de la gouvernementalité de soi et des autres, pour reprendre la formule du philosophe Michel Foucault.

Mots-clés: intelligence artificielle, numérique, subjectivité, éthique, écriture poétique

Interrogation philosophique et épistémologique

Les questions apparemment anodines mais complexes que l'on peut se poser d'entrée de jeu sont les suivantes: Qu'est-ce que le numérique? Qu'est-ce que l'intelligence artificielle? Et quel lien ou distinction peut-on faire entre le numérique et l'intelligence artificielle? L'interrogation philosophique amène à poser entre autres, la question du sens, c'est-à-dire de la signification de ce dont il est question; étant entendu le sens s'appréhende comme l'ensemble des systèmes pratiques et symboliques par lesquels l'individu construit son rapport à l'autre, son rapport à la société et son rapport à la nature. Précisément l'une des spécificités de la réflexion philosophique est la quête de vérité et la réflexion critique du sujet de connaissance sur l'autre, sur le monde humain, sur la nature végétale et animale. Comme telle, elle questionne les choses écrites et les choses dites qui relèvent aussi bien de la catégorie d'analyse que de la catégorie de pratique. En tant que catégorie d'analyse, les choses écrites et dites

1. Pau, le 04 juin 2026.

2. Professeur des universités émérite, Laboratoire ITEM, Université de Pau et des Pays de l'Adour (France).

ressortissent à l'ordre de la pensée, de l'usage des concepts pour construire idéalement la réalité sociale. Et en tant que catégorie de pratique, elles sont à la fois de l'ordre du langage et de l'action du sujet individuel et/ou du sujet collectif. Car, les choses écrites et les choses dites sont une technique; ce sont des manières de dire et de faire.

Ainsi, par la démarche de pensée critique et l'énonciation d'un discours rationnel, la philosophie permet à celui qui le délivre dans le travail analytique, d'exprimer des manières de dire et de faire, ainsi que des arts de vivre, comme le rappelle admirablement Michel Foucault dans son ouvrage *«Subjectivité et vérité»*, en tant que ces arts de vivre «portent sur le bios, sur cette partie de la vie qui relève d'une technique possible, d'une transformation réfléchie et rationnelle»; c'est-à-dire sur ce que, dit-il, les Grecs et les Latins, appellent, dit encore Michel Foucault, «la *tekhnê* qui s'applique à la vie, la technique qui concerne l'existence entendue comme vie à mener, la technique qui permet de façonner la vie. On pourrait bien sûr dire que ces arts de vivre (*tekhnai peri bion*) sont exactement des biotechniques [...] J'aimerais mieux, pour désigner ce qui est en question dans ces arts de vivre, plutôt que le terme de biotechnique, employer l'expression: technique de soi – ou technologie de soi puisqu'il s'agit, dans toutes ces pratiques, de procédures réfléchies, élaborées, systématisées qu'on enseigne aux individus de manière à ce qu'ils puissent, par la gestion de leur propre vie, le contrôle et la transformation de soi par soi, atteindre à un certain mode d'être» (Foucault, 2014). Et c'est en cela que le travail philosophique se déploie alors, à la fois à travers l'universalité de la réflexion et des modes spécifiques du philosopher qui sont relatifs à chaque culture, à chaque époque, notamment à chaque génération qui, tout en se posant les mêmes questions, cherche toujours à apporter des tentatives de réponses aux problèmes majeurs de son temps en questionnant ici ce que c'est que le numérique.

Qu'est-ce que le numérique?

Avec le terme «digital» et celui de «numérique», nous sommes justement au cœur du problème de la traduction voire de la transposition d'une langue dans une autre, en ce que l'étymologie confère au terme «digital» une proximité avec la main, les doigts, et donc la dimension artisanale du numérique: quelque chose que chaque individu peut exercer avec ses mains, en somme un outil du quotidien. (Cf. Pierre Mounier, *Les humanités numériques* paru en 2018 à l'issue du séminaire organisé à l'EHESS avec Aurélien Berra). Avec le terme englobant du numérique, nous pouvons ranger la micro-informatique telle qu'elle est utilisée depuis 1980 dans les familles et les bureaux, tous les terminaux «mobiles» tels les smartphones; les objets connectés (comme les montres etc.); l'électronique utilisée dans bibliothèques et dans l'édition. Ce perfectionnement de la technologie est l'une des conditions nécessaires à l'émergence d'une société numérique, comme jadis la machine à vapeur a été propice à l'émergence de la société industrielle. En somme avec le terme «numérique», il est fait référence à la dimension mathématique de l'informatique dont l'anglais utilise le terme de «*computing*» par rapport au terme «*digital*» qui a un sens plus large. Il en est également du terme «*virtuel*» dont la dimension immatérielle et dématérialisée du numérique produit pourtant des effets de réalité se produisant dans nos cerveaux et dans nos sens.

Toujours dans la poursuite de mes interrogations sur l'anglicisme passé de manière imperceptible dans nos langages au quotidien, il y a les termes *internet* et *web*. Même si les deux termes ne se confondent pas, cependant le premier terme, *internet*, est nécessaire au fonctionnement du second *web*; et c'est bien le second terme qui est l'instrument de la démocratisation du premier. A ces deux termes s'ajoute dans l'émergence de la culture numérique, l'existence de ce que l'on désigne par *la connectivité permanente* qui est en somme partout

et tout le temps, intégré bon gré mal gré dans la vie quotidienne, en prenant en compte les inégalités sociales d'accès de toutes les populations des villes et des villages au numérique. Car, sous le terme numérique s'enchevêtrent non seulement toute une technologie avec des réseaux et des terminaux, mais également les modalités multiples avec les lesquelles les humains se l'approprient dans les dimensions sociales, émotionnelles et corporelles. Par ailleurs, comme le souligne l'anthropologue Patrice Yengo (2025), l'éclosion de *start-up* a été rendue possible grâce au *Cloud*, ce service de stockage à distance des données, qui ne nécessite plus de se doter de serveurs ou de coûteuses licences, et qui permet surtout de créer des modèles d'intelligence artificielle (IA) et les tester (Yengo, 2025, p. 38).

Qu'est-ce que l'intelligence artificielle? Et quel lien ou distinction peut-on faire entre le numérique, l'intelligence artificielle et l'éthique?

Pour tenter de répondre à ces deux questions, je vais me référer d'une part, à la réflexion faite par Bertrand Braunschweig, dans son ouvrage sur *L'intelligence artificielle: passé, présent et futur*; en effet, en partant de l'affirmation selon laquelle, l'éthique rattrape les technologies, il affirme que «pendant longtemps, l'intelligence artificielle a été enfermée dans une «machine». Maintenant, on parle d'intelligence artificielle située, c'est-à-dire connectée au monde. C'est une très grande évolution et cela constitue une grande problématique: non seulement un système d'intelligence artificielle doit être en interaction avec une personne et pouvoir lui expliquer pourquoi il arrive à ce résultat, mais il faut aussi que l'utilisateur puisse prendre la main. Le relais entre système automatique et humain est très important et génère de nombreux défis technologiques qui frôlent la notion d'éthique, de plus en plus prégnante dans les recherches menées ailleurs. En effet, une grande question demeure: comment inculquer des valeurs et des normes aux systèmes intelligents? Cela va au-delà des sciences et des technologies existantes» (Braunschweig, 2019, pp. 53-54).

Je me réfère d'autre part, à des travaux récents rassemblant plusieurs contributions d'auteurs d'Afrique et d'Europe, et parus dans un ouvrage collectif de 2022 aux éditions L'Harmattan, et coordonné par Alfred Romuald Gambou et Charles Zacharie Bowao avec pour intitulé, *L'émancipation par le savoir: l'école est-elle encore le lieu d'émancipation de l'homme*. Le professeur Charles Zacharie Bowao, un des brillants spécialistes de logique et de philosophie des sciences sur le continent africain et à l'international, développe dans son texte «*la geste éthique*», une réflexion rigoureuse qui me permet de répondre aux deux questions posées ci-dessus. En effet, Charles Zacharie Bowao souligne pour sa part que «L'intelligence artificielle n'est rien d'autre que le cerveau humain dématérialisé qui fait émerger le dialogue entre l'homme et la machine, propulse, entre certitudes et incertitudes, l'horizon pratique de la raison. En cela, la technoscience magnifie la fusion opérationnelle des sciences, des techniques et des technologies. Elle synthétise l'innovation et le procès de son implémentation. Elle condense l'envers de la créativité humaine, révèle les problèmes éthiques et cognitifs que celle-ci recèle; elle conceptualise la versatilité et l'irréversibilité du progrès de la civilisation dont elle est la caractéristique agissante. A travers l'astrophysique, l'intelligence humaine observe les galaxies autres que la *Voie lactée*. Il y en a des milliards de milliards dans l'Univers observable qui n'est, lui-même, qu'une infime partie de l'Univers entier. Dans cette direction insolite, la recherche se poursuit avec ou sans cri de grâce. Malgré l'opacité ontologique, ou à sa cause plutôt, l'intelligence humaine effectue une sortie de soi, devient son envers que l'on appelle l'intelligence artificielle. D'aucuns disent l'intelligence augmentée, pour évoquer cette métamorphose interdisciplinaire complexe. L'intelligence humaine n'est pas un système d'exploitation volant dans le vide, que l'homme soumet à sa frénésie heuristique. L'intelligence

artificielle ne se substitue nullement à l'intelligence humaine qui est sa rampe de lancement. Celle-là est la boîte noire que celle-ci se donne aux fins de capter la symphonie universelle, et de la rendre disponible, autant que faire se peut. Dans cette boîte noire s'entrelacent les opérations de la pensée où la programmation logique puise sa force mécanique. La raison se mécanise. Tout devient numérisable. Cet élan de mécanisation de l'intelligence déroule la pondération des intuitions de la pensée qu'est la configuration des neurones. Tout se fait en ligne en croisant l'algorithmique de la raison et la synaptique de l'intuition. Tout devient programmable comme un jeu d'artifices qui éblouit, mais peut causer des dégâts les plus imprévisibles. Rien ne peut échapper à la diligence du digital. C'est cela le temps mondialisé, celui de l'émancipation par le savoir, dont l'université est autant la canalisation de l'énergie que l'énergie de la canalisation. Les inforoutes de la connaissance en constituent le pavoisement transculturel. Nul ne peut s'émanciper s'il n'emprunte les inforoutes de la connaissance» (Bowao, 2022, pp. 183-212).

S'émanciper par l'écriture poétique comme savoir et créativité

Pour la limite du temps qui m'est imparti, je vais condenser mon propos en deux moments: *premier moment*: en combinant dans ses réflexions, les jeux de discours et la production de sens visuels et sonores, l'écriture poétique que produit le sujet dans le champ philosophique et dans le champ littéraire permet d'associer par les sonorités produites, les dimensions esthétiques et mémorielles du dire et de l'imaginé à travers l'expression des sentiments, des émotions et des visions du monde. Tel est le cas dans ces poèmes de Tanella Boni (2017, p. 49) déclamés ici:

*Ici vit le Noir la peur au ventre
Cette peur sans cesse refoulée
Sans cesse remise en lumière
L'Amérique en moi
C'est une partie de ma peau*

*La rumeur la plus sourde
Me parvient ce soir-là
À deux pas
La rumeur la plus sourde
Qui me hante parfois*

*Personne ne veut l'entendre
Impossible de fuir
Une rumeur si parlante
Invisibles sont-ils
Sommes-nous*

*Nous
Meute de transparents
Sur lesquels fusent des balles
À boulets rouges
Ce n'est pas une rumeur
J'étais là*

*Me voici
À deux encablures de l'endroit des balles
Pas besoin d'être si près du lieu de la vérité
Pour voir l'empreinte de son éclat sur ma peau.*

Second moment, le poète ou la poétesse n'échappe pas à cette entreprise de production du sens en ce que le poète ou la poétesse met en évidence dans ses mots, la profondeur des sonorités, de l'esthétique du sens et des jeux de langage. Emotions, quête du beau et des recherches des sonorités, telles sont les défis de l'écriture poétique auxquels est confrontée depuis longtemps l'intelligence artificielle. En effet, dès les années 50, les inventeurs de programmes d'intelligence artificielle vont s'intéresser à la manière de générer des poèmes avec les ordinateurs. Le directeur du projet Oupoco (Ouvroir de Poésie Combinatoire), directeur de recherche au CNRS Thierry Poibeau, va, à la suite du projet Oulipo (1960) de Raymond Queneau, expérimenter une sorte de «boîte à poésie». La question posée était la suivante: *une machine peut-elle penser et par conséquent créer?* Au regard de l'état d'avancement technique limité d'alors des premiers ordinateurs, c'est à partir du texte et de la poésie que s'est développée la réflexion. Certains poètes vont s'en emparer, s'en inspirer pour donner lieu à la poésie numérique. Voici quelques références d'écrits sur la question en débat:

- Le site de l'Ouvroir de Poésie Combinatoire (OUPOCO);
- «*IA: l'intuition et la création à l'épreuve des algorithmes*», par Alban Leveau-Vallier (Éditions Champ Vallon, 2023);
- L'intelligence artificielle écrit des poèmes mieux que prévu (Programmeur, 2023);
- L'intelligence artificielle peut-elle créer une poésie d'un genre nouveau? (The Conversation, 2021);
- Une poésie machinique? Génération automatisée, intelligence artificielle et création littéraire (Cairn, 2020);
- Quand les algorithmes se prennent pour des poètes (Le Temps, 2017);
- Un ordinateur de 1952 qui se piquait de poésie ressuscité (Actualité, 2009);
- Informatique et poésie (Epi Asso, 1995).

Les questions éthiques et philosophiques posées

L'hypothèse d'une création poétique par l'intelligence artificielle est de plus en plus avancée pour générer des textes tels, les modèles d'IA comme les réseaux de neurones récurrents (RNN) et les transformateurs (comme ceux utilisés dans GPT) qui peuvent générer des poèmes en imitant le style d'auteurs classiques ou en créant des œuvres originales basées sur des données d'entraînement. L'IA peut être aussi programmée pour adopter différents styles poétiques, du sonnet à la poésie libre, en analysant les structures, les rimes et les mètres des poèmes existants. De même, l'IA peut aider à analyser la poésie en identifiant des motifs, des thèmes, et même en proposant des interprétations basées sur des analyses sémantiques et syntaxiques. Il en est aussi de la traduction poétique dans laquelle l'IA peut tenter de conserver les nuances et la musicalité du texte original dans une autre langue. Enfin, dans le champ de l'éducation, l'IA est aussi utilisée comme outil éducatif pour enseigner la poésie, en fournissant des exemples, des analyses, ou en aidant à la composition pour les étudiants.

Une tout autre question, peut-on établir une collaboration plus poussée encore entre l'humain et l'intelligence artificielle? Il semble admis de nos jours que les poètes peuvent utiliser l'intelligence artificielle comme un outil pour explorer de nouvelles formes ou pour

surmonter le blocage créatif, en collaborant avec la machine pour produire des œuvres hybrides. En fin de compte, l'IA peut-elle vraiment capturer l'âme de la poésie qui est strictement humaine? Ici se posent les problèmes éthiques sur la subjectivité de la création et sur l'attribution de la création des œuvres générées par l'intelligence artificielle, ainsi que sur la valeur artistique réelle de ces créations? Tel est l'exemple des projets comme «Deep-speare» qui ont tenté de composer des sonnets dans le style de Shakespeare, tandis que d'autres initiatives explorent la génération de haïkus ou de poèmes surréalistes. En somme, si la poésie, le numérique et l'IA offrent un terrain fertile pour l'innovation artistique, tout en soulevant des questions philosophiques et éthiques sur la nature de la créativité et de l'expression artistique. Si vous souhaitez explorer davantage, je peux effectuer une recherche web pour vous fournir des exemples concrets ou des projets actuels dans ce domaine.

En conclusion, la poésie et l'intelligence artificielle, en tant qu'expressions de la modernité littéraire et scientifique, font sens également avec la philosophie, que celle-ci qu'elle soit dite oralement à travers le discours ou qu'elle soit écrite. Toutes ces productions humaines sont des manières de dire et de faire qui participent d'un art de vivre (*tekhnai peri bion*) en tant que technique de soi ou technologie de soi (M. Foucault: 2014, pp. 36-37) relevant de «pratiques, de procédures réfléchies, élaborées, systématisées» par la gestion de sa propre vie, le contrôle et la transformation de soi par soi, afin d'atteindre à un certain mode d'être. En définitive se pose à nouveau frais la place l'appropriation de la création, de l'éthique et de la subjectivité de celui ou de celle qui écrit des poèmes. Tels sont les enjeux pour l'humain qui sont des défis anthropologiques à relever au quotidien au regard de l'avancée des découvertes scientifiques et techniques.

Abstract. This text is a revised and expanded version that I presented at the 5th edition of the Abidjan Poetry Festival organized from January 26 to 29, 2026 at the Félix Houphouët-Boigny University of Abidjan by the philosopher, poet and writer Tanella Boni on the theme, "Poetry and the digital". Questioning the relationship between poetic writing, subjectivity and artificial intelligence by initially privileging the philosophical dimension, is to make sense of what philosophy offers to be heard and understood as a surface sign of current events, as a discourse of truth about what must be said and done and as a diagnostic undertaking to say what is (M. Foucault, 2023); This is in order to take a critical look at all the knowledge, institutions, practices, cultural forms and conditions of human existence in its multiple „foci of experience” which fall under the governmentality of self and others, to use the phrase of the philosopher Michel Foucault.

Keywords: artificial intelligence, digital technology, subjectivity, ethics, poetic writing

Rezumat. Acest text este versiunea revăzută și dezvoltată a prezentării pe care am făcut-o la a cincea ediție a Festivalului poeziei de la Abidjan, 26-29 ianuarie 2026, la Universitatea Félix Houphouët-Boigny, festival organizat de către filosofa, poeta și scriitoarea Tanella Boni pe tema «Poezia și [universul] numeric». A examina raportul dintre scriitura poetică, subiectivitate și inteligența artificială, privilegiind într-o primă fază dimensiunea filosofică înseamnă a îndrepta ceea ce filosofia urmărește a surprinde ca un semn de suprafață al actualității, ca discurs al adevărului asupra a ceea ce trebuie spus și făcut, și ca operațiune de diagnostic pentru a spune ceea ce este (M. Foucault, 2023). Toate astea pentru a-ți îngădui o privire critică asupra ansamblului cunoștințelor, instituțiilor, practicilor, formelor culturale și condițiilor de existență ale umanului în multiplele sale „cuiburi de experiență” care țin de gestionarea sinelui și a celorlalți, pentru a prelua formula filosofului Michel Foucault.

Cuvinte-cheie: inteligență artificială, tehnologie digitală, subiectivitate, etică, scriitura poetică

Références

- Boni, Tanella (1993). *Grains de sable*, Limoges, Éditions Le bruit des autres.
- Boni, Tanella (1997). *Il n'y a pas de parole heureuse*, Limoges, Éditions Le bruit des autres (traduction en espagnol, Mexique, 2012).
- Boni, Tanella (2002). *Chaque jour l'espérance*, Paris, L'Harmattan (première partie traduite en allemand).
- Boni, Tanella (2004). *Ma peau est fenêtre d'avenir*, La Rochelle, Larochellivre-Rumeur des Âges.
- Boni, Tanella (2009). *Le rêve du dromadaire*, illustre par Muriel Diallo, Cotonou, Éditions Ruisseaux d'Afrique.
- Boni, Tanella (2011). *L'avenir a rendez-vous avec l'aube*, La Roque d'Anthéron, ed. Vents d'ailleurs, 2011.
- Boni, Tanella (2017). «Ici vit...», *Là où il fait si clair en moi*, Paris, Éditions Bruno Doucey.
- Bowao, Charles Zacharie (2022). *La geste éthique*. In Romuald Gambou et Charles Zacharie Bowao, *L'émancipation par le savoir. L'école est-elle encore le lieu d'émancipation de l'homme?*, Paris, Éditions L'Harmattan, pp. 183-212.
- Braunschweig, Bertrand (2019). *L'intelligence artificielle: passé, présent et futur*, Bordeaux/Pau, Presses universitaires de Bordeaux/Presses universitaires de Pau et des Pays de l'Adour.
- Foucault, Michel (2014) *Subjectivité et vérité. Cours au collège de France*, Paris, EHESS/Gallimard/Seuil.
- Gambou, Romuald, & Bowao, Charles Zacharie (2022). *L'émancipation par le savoir: l'école est-elle encore le lieu d'émancipation de l'homme?* Paris, Éditions L'Harmattan.
- Kouvouama, Abel (2002). *Modernité africaine. Figures du politique et du religieux*, Paris, Éditions Paari.
- Kouvouama, Abel (2015). *L'anthropologie dans un monde en mouvement. Le lointain et le proche*, Paris, Éditions Paari.
- Kouvouama, Abel (2019). *Littérature et inférences anthropologiques*, Paris, Éditions Paari.
- Kouvouama, Abel (2021). «Les figures narratives et descriptives de l'utopie: entre nature et communauté/société». *Diogène* n° 273-274, janvier-juin, *Revue internationale des sciences humaines*, Paris, Puf, pp. 53-63.
- Kouvouama Abel et al. (1997). *Sony Labou Tansi ou la quête permanente du sens*, Paris, Éditions L'Harmattan.
- Morin, Edgar (2015). *Introduction à la pensée complexe*, Paris, Seuil.
- Mounier, Pierre (2018). *Les humanités numériques. Une histoire critique*, Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme.
- Yengo, Patrice (2025). «De l'intelligence artificielle à l'intelligence collective: Prolégomènes pour une subversion africaine du numérique». In Cyrille Koné et Daniel Speich-Chassé (dir.), *Le changement numérique en Afrique*, Paris, Éditions Paari.

Christiana Goh: une poétique de la traversée entre corps, voix et mémoires

Emmanuel M. Banywesize¹

Résumé. Cet article propose une lecture phénoménologique et herméneutique de *Famille* (constellations) de Christiana Goh, tirée de son album *Andromède*. Il montre que l'œuvre déploie une poétique de la traversée, où la famille dépasse la consanguinité pour devenir un espace relationnel, existentiel et mémoriel. Par le corps, la voix et la mémoire, la chanteuse exprime une subjectivité marquée par la diaspora, l'héritage colonial et les fidélités affectives. La famille y devient un corps-voix de présences et d'absences. L'analyse relève aussi un dialogue implicite avec *Les Métamorphoses* d'Ovide, où la transformation du corps devient, chez Goh, puissance de relation. En s'appuyant sur Édouard Glissant et Edgar Morin, l'article montre que l'œuvre comporte une part d'épistémologie du sensible, fondée sur la reliance entre soi, autrui et le monde, et constitue une ontologie poétique de la relation ainsi qu'une réinvention du commun.

Mots-clés: *Andromède*, blues, Christina Goh, ontologie poétique, poétique de la traversée

Introduction

«Le lieu fait lien» (Maffesoli, 2003). C'est à la 5e édition du festival international «Poétiques Abidjan 2026», en Côte d'Ivoire, que j'ai rencontré et écouté, pour la première fois, la poétesse et vocaliste Christiana Goh, que l'anthropologue et philosophe Abel Kouvouama m'avait déjà vantée. Avant cette heureuse rencontre, je n'avais ni lu sa poésie ni savouré ses chansons d'une profondeur et d'une richesse infinies. En l'écoutant chanter à l'Institut Goethe, j'ai été saisi comme par un coup de foudre musical. Je découvrais une virtuose du blues. Le

1. Docteur en sciences sociales (Université Paris 5 René Descartes) et en philosophie (Université de Lubumbashi), il est professeur ordinaire d'épistémologie des sciences humaines et de sociologie dans cette dernière université. Il a été chercheur associé au Centre Edgar Morin en France et secrétaire délégué de l'Association caribéenne de philosophie en Afrique francophone. Poète, il est également directeur de collection «Pensées africaines» aux Éditions du Cygne en France. Son dernier essai est intitulé *L'épistémologie des sciences sociales sur l'Afrique. Penser en complexité la complexité*, préface de Souleymane Bachir Diagne et postface d'Abel Kouvouama, Paris, Éditions du Cygne, 2026 ; *Chaque vie est une humanité. Poésie*, Kinshasa-Lubumbashi, 2026.

jour de son retour en France, elle m'offrit son album intitulé *Andromède*¹, un nom qui, selon la mythologie grecque, désigne une princesse africaine d'Éthiopie, arrachée au sacrifice sur un rocher par Persée, dont elle deviendra l'épouse. Depuis l'Antiquité, Andromède, figure qui incarne une tension entre captivité et libération, mais promise à la transfiguration, n'a jamais cessé d'inspirer les créateurs artistiques, dont les poètes, les peintres et les musiciens. Sur le recto de la couverture, il n'y a point d'Andromède enchaînée sur un rocher, en sacrifice au monstre marin, mais plutôt un portrait intime de l'artiste, esquisant un sourire, la tête légèrement posée sur la paume de sa main gauche, accoudée sur un mur de pierre. L'image suggère une dramaturgie existentielle dans une présence contemplative et enracinée, face à un cosmos intérieur tourmenté. Au verso est inscrit le dernier vers des *Métamorphoses* d'Ovide (1806): «Et si les pressentiments des poètes se réalisent, je vivrai». Ainsi, l'album, qui s'inspire explicitement du mythe d'Andromède issu des *Métamorphoses* d'Ovide, mêle blues afro et poésie, celle-ci rappelant, par le rythme, celle de Léopold Sédar Senghor et d'Édouard Glissant. Je propose ici une étude phénoménologique et herméneutique de la septième chanson, intitulée «Famille (constellations)».

Dans cette chanson, la famille se donne à lire et à comprendre comme lieu d'expérience irréductible à la consanguinité. Elle n'est pas seulement une donnée biologique, mais surtout un lieu d'expérience vécue, où le corps, la voix et la mémoire se rencontrent dans un même mouvement de traversée. La poétesse ne parle pas seulement de la famille, elle la traverse: on la subit, on la porte, on la nomme et parfois on la pleure. La voix oscille entre intériorité et extériorité, mémoire intime et mémoire collective, corps proche et corps collectif. En lisant la poésie chantée, d'une profondeur infinie, et en regardant les images de la modernité urbaine ivoirienne qui habillent la vidéo et dans lesquelles le corps de l'artiste se déploie, il se forme en moi une intuition, ainsi formulée: la création artistique pourrait se lire et être pensée comme une poétique de la traversée. Cette poétique révèle la poétesse-vocaliste comme un être-au-monde s'enrichissant à travers diverses expériences, au-delà de la consanguinité, au sein d'une communauté d'êtres. La mémoire s'enracine dans la profondeur existentielle et spirituelle. Cette poétique peut fournir des viatiques pour une épistémologie du sensible apte à fonder une anthropologie de la relation à soi, à autrui et à toutes les expériences du monde. Est donc «bienheureux, bienheureuse» celui ou celle qui vit cette plénitude de la communauté des présences liées par la vibration de l'être.

Cette intuition résonne singulièrement avec une certaine tradition poétique qui traverse les siècles: celle qui, déjà, chez le poète Ovide, dans *Les Métamorphoses*, pense le corps comme lieu de transformation, de passage et de métamorphose. Là, comme ici, le corps est un espace traversé par des forces, des mémoires, des voix antérieures, des voix souffrantes. La poésie de Christiana Goh n'est pas une réécriture ni une simple reprise de ce geste antique, même si elle est hantée par la même intuition. Le corps-voix ne se donne jamais comme définitivement figé; il se métamorphose dans le chant, dans la mémoire, dans la traversée des lieux et des temps.

On rappellera que Christiana Goh est née à Paris, le jour de la célébration de la Révolution française, de l'amour d'un père ivoirien et d'une mère martiniquaise; elle a vécu en Côte d'Ivoire et en Martinique. Devenue chanteuse vocaliste mondialement reconnue et récompensée, elle parcourt des lieux en Europe, en Amérique, en Afrique et en Asie (cf. Collet, 2016), en révélant sa parole poétique comme un jaillissement de soi à partir d'un foyer intérieur intense, parfois volcanique. À bien des égards, on pourrait lui appliquer ce vers: «Du volcan

1. Dans cet album qui date d'avril 2024, on a sept chansons: «Visages brûlés», «Andromède song», «Métamorphoses», «Pétrifiés», «L'Ailleurs», «D'hier à Demain», «Famille (constellations)» et «Wings of Imagination».

de l'âme, mon nom a émergé». Le volcan est une métaphore puissante, pourrait-on m'objecter. Le terme «volcan» est présent dans la chanson «Visages brûlés», où l'on entend la vocaliste dire: «On m'appelle visage brûlé...». Le volcan ne désigne pas seulement une réalité géologique, mais aussi, au-delà du sens dénotatif, une intériorité tourmentée, une matrice primordiale où se nouent affects, mémoire, silences, souffrances et tensions existentielles. L'âme y apparaît comme un espace en fusion, porté par des forces invisibles, où le sujet est en gestation. L'émergence du nom constitue un avènement phénoménologique. Le sujet se révèle à lui-même depuis cette matrice primordiale. Cette logique imprègne alors une herméneutique du vécu. La métaphore du volcan symbolise un fond obscur qui appelle une mise en sens. L'acte poétique de Christiana Goh se donne comme interprétation de soi, convertissant l'intensité brute en parole chargée de sens. Cette parole déploie une narration dense, devenant une signature existentielle trempée dans l'épreuve et la profondeur historique.

Corps-voix: la famille comme corps qui parle

La chanson «Famille (constellations)», dans *Andromède*, dévoile une poétique de l'engendrement du sujet. On peut se rendre compte que chez Christiana Goh, écrire et chanter consistent à faire surgir son nom propre, son identité en mouvement, arrachée aux abysses. La couverture de l'album en est une illustration condensée. L'iconographie met en scène un corps pris dans une tension fondamentale entre contrainte et libération, fixité et devenir. L'image opère une cosmisation du sujet. La figure semble se déployer dans un espace qui excède le terrestre, évoquant la constellation d'Andromède et inscrivant ainsi l'identité dans une dynamique d'expansion vers l'infini. Cette spatialisation symbolique rejoint la logique phénoménologique à l'œuvre dans l'écriture et l'esthétique musicale de Christina Goh. Le sujet ne se donne pas immédiatement, mais advient dans un processus de transformation où l'intériorité, travaillée par des forces obscures et intenses, accède progressivement à la visibilité.

Par et dans la poétique de Christina Goh, le corps constitue un être vivant, le lieu d'une expérience incarnée à la manière d'Édouard Glissant. Le corps vibre de la souffrance des peuples dont elle est issue, notamment le peuple de la Martinique, cette île de silence où «le courage refuse de mourir», cette île où les violences de la traite négrière, de l'esclavagisme et de «la structure coloniale»¹ ont gravé dans les corps et les mémoires leurs stigmates, ouvrant une relation opaque et créole. On comprend alors que la voix de Christina Goh surgit comme un appel profond, réfracté dans une poétique de la Relation. Cette poétique creuse l'oubli pour libérer une présence au monde longtemps captive: les nommés «visages brûlés». Dans «Famille», contre «Ceux qui se croient forts», elle trace un «Libre voyage du savoir», reliant corps et mémoire par une fusion d'opacité et de traversée, où la voix se déploie sans jamais enfermer ni totaliser.

La chanson «Famille» s'ouvre sur une strophe dont le premier vers est biblique, mais sitôt déplacé: «Bienheureux, bienheureuse/ Qui pourra compter les miens/ Qui veut penser l'impossible?/ Ma famille transcende le lien». Cette strophe n'est pas une invitation au recensement des proches, mais engage plutôt une éthique de la mémoire. «Compter les miens», c'est plus que les additionner comme des unités: c'est les nommer, les rappeler, les retenir dans un espace où beaucoup se sont dispersés. «Bienheureux, bienheureuse» peut se lire comme une formule de béatitude, mais aussi et surtout comme l'expression d'une mission

1. J'emprunte ce terme à Mudimbe, 1994, 2021. Au sujet des violences négrières et coloniales, on peut lire entre autres: Mbembe, 2013.

perpétuelle: prendre soin des êtres chers en les conservant dans une mémoire éternelle, une mémoire qui perdure au sein de la communauté de l'existence, où chaque être est unique et multiple à la fois. Mais le vers interrogatif «Qui veut penser l'impossible?» ne relève pas d'une simple rhétorique de bénédiction. Il introduit une aporie constitutive: compter les siens, c'est déjà reconnaître l'impossibilité de les totaliser.

Lorsque la chanson affirme que «Mes entrailles portent au loin ma voix», il ne s'agit pas d'une simple image, mais d'une véritable phénoménologie de la chair. Les entrailles désignent ce lieu pré-objectif où la parole n'est pas encore séparée du corps, où la voix est encore affect, souffle, poussée vitale. La voix ne vient pas du sujet comme d'un centre souverain; elle jaillit de la blessure intime, de la profondeur douloureuse qui excède le sujet lui-même, en ce sens que le corps-voix porte un passé de souffrance, des absences, des distances, des routes parcourues. «*À celui qui veut, qui creuse, certains ciels se contemplent au soir/ Devant l'imparfait sensible, l'illusion est trou noir/ Mais les rêveurs retracent mon histoire*». La voix est ce par quoi le corps se dépasse, se projette, se disperse, tout en demeurant enraciné dans sa propre intériorité. Cette image de la voix portée par les entrailles renvoie, par écho, à la manière dont Ovide raconte les corps transformés par les voix divines, par les récits, par les chants: des corps qui se changent en arbre, en eau, en oiseau, en ombre. Dans la poétique de Christina Goh, la transformation n'est pas mythologique, mais existentielle, une transformation inscrite, comme le dirait Michel Maffesoli, dans «l'enracinement dynamique» (Maffesoli & Fougeyrollas, 1973). On pourrait décrire la famille comme un corps étendu, un tissu de résonances dans lequel chaque existence est unique, tout en étant une variation d'un même champ vibratoire. Elle n'est plus un lieu, mais une configuration dynamique de présences, un espace où les distances elles-mêmes deviennent un mode de relation, au sens glissant du terme: «la relation relie, relate, relaie». La philosophie de la Relation d'Édouard Glissant repose sur l'idée que le monde est constitué de multiples relations interconnectées. L'enjeu consiste alors à reconnaître et à valoriser toutes les humanités, la diversité des cultures, des langues et des identités, plutôt que de chercher à les homogénéiser ou à en gommer quelques-unes. La diversité est une richesse qui permet de créer des liens et des échanges féconds entre les individus, les humanités, les peuples (Glissant, 2009).

Mémoire diasporique: l'être comme dispersion habitée

La chanson ou plutôt le poème chanté de Christina Goh inscrit la mémoire dans un espace diasporique, où la famille ne se donne plus comme un bloc clos, mais comme un réseau de corps dispersés. La famille est ce qui se trouve séparé, ravagé par les migrations, les ruptures, les oublis. Dès lors, la mémoire ne se donne pas comme un récit linéaire, mais comme une scène de reconstruction. Chaque fois que la voix appelle «les miens», elle tente de reconstituer dans la présence les absences dans le timbre du chant. La poétique de l'entre-deux résiste alors à l'écartèlement entre nostalgie béate et reniement brutal. Elle suggère plutôt une sorte de fidélité mobile: garder vivante la mémoire dans une tension où la voix pourrait aussi signifier «Je suis d'ici, je suis de là, je suis d'ailleurs, et la famille est ce qui me traverse sans me fixer». Dans cette perspective, la mémoire ne se réduit pas à un simple stock de souvenirs; elle devient profondeur existentielle et spirituelle, où se croisent mémoire intime et mémoire collective. La poétique de traversée de Christiana Goh s'engage dans un dialogue implicite avec la tradition de la métamorphose. Tout comme chez Ovide, le corps ne se donne jamais comme un état définitif, mais un état de passage. La famille, dans la chanson, se présente comme un corps-voix en métamorphose permanente, où la mémoire irrigue les corps et où la voix transforme les absences en présence chantée.

Les vers «*À celui qui veut, qui creuse, certains ciels se contemplent au soir/ Devant l'imparfait sensible, l'illusion est un trou noir/ Mais les rêveurs retracent mon histoire/ De l'infini, chante encore la mémoire/ Face à ceux qui se croient forts/ Libre voyage du savoir/ mon amour est près de moi/ Mon amour est près de moi*» peuvent se lire et se comprendre comme dévoilement d'une expérience de la mémoire comme profondeur infinie en Relation. La métaphore des «ciels [qui] se contemplent au soir» suggèrent la souffrance et l'épreuve: voiles crépusculaires sous lesquels s'abîme le regard, face à «l'imparfait sensible». Le «trou noir» nomme-t-il l'esclavage comme gouffre ontologique, engloutissant corps, voix et mémoires? Il y a lieu de le penser. Le vers «Celui qui veut, qui creuse...» représente une conscience constamment en quête, engagée dans une exploration: «les rêveurs» évoquent alors l'infinité depuis cet abîme, opposant à la puissance trompeuse une ténacité créatrice. Dans cette perspective, le poème chanté ouvre un cercle d'interprétation relationnel. La répétition de l'amour, par le vers «Mon amour est près de moi» ancre le voyage dans une proximité charnelle, esquissant une guérison du trauma. La chanson transmue ainsi le trou noir en puissance de relation: une traversée vers un monde ouverte et libre.

Herméneutique de la traversée: entre fidélité et transformation

La poétique de Christina Goh ne décrit pas la traversée. Elle en fait une expérience phénoménologique et herméneutique. Cette expérience, c'est celle d'un corps et d'une voix qui donnent à lire le sensible. La traversée est à la fois existentielle et poétique. Elle engage la responsabilité de ne pas laisser s'éteindre les voix des disparus ni effacer les silences des vivants, à l'instar de ceux de la «Martinique, île de silence, où le courage refuse de mourir». La traversée nous invite à penser la famille non comme un destin fixé, mais comme un espace de surgissement et de relation, où chacun se découvre en se reliant à d'autres, dans une communauté des êtres qui déborde les liens. Cette manière de penser la famille comme corps-voix en métamorphose perpétuelle résonne avec la manière dont Ovide montre comment les corps se transforment sous l'effet des récits et des hymnes.

La poétique de la traversée que dessine Christina Goh ouvre la voie à une épistémologie que je pourrais qualifier d'épistémologie du sensible. Selon cette conception, le savoir ne se fonde pas sur la coupure radicale entre sujet et objet, mais sur la relation constituante entre le corps, la voix, la mémoire et le monde. Cette épistémologie tient en résonance avec la pensée complexe de l'anthropo-sociologue et philosophe Edgar Morin, qui insiste sur la nécessité d'une pensée de la reliance généralisée, capable de relier et de penser ensemble l'unité et la diversité, le tout et les parties, l'individu et le collectif. «La pensée complexe est la pensée qui relie», qui reconnaît «la nécessité de relier, de se relier aux nôtres, de se relier aux autres, de se relier à la Terre-Patrie» (Morin, 2004, p. 248). L'épistémologie du sensible peut aussi s'enrichir des étrennes de la pensée du poète Edouard Glissant, qui, à partir de la notion de «relation» refuse de fixer les identités dans des essences closes et définitives. Pour Glissant, ce qui nous définit, ce n'est pas une identité immuable, mais une «mondialité»¹ faite de rencontre, de croisement, de traces. La famille, selon la poétique de Christina Goh, est cet espace de relation ouvert et irréductible à la consanguinité qui se déploie vers une communauté complexe d'êtres.

1. On peut lire aussi, à propos de la «mondialité», le philosophe congolais Charles-Zacharie Bowao (2004).

En articulant la poétique de la traversée de Christiana Goh, la pensée complexe d'Edgar Morin et la philosophie de la relation d'Edouard Glissant, il est possible d'envisager une anthropologie complexe de la relation. Selon cette anthropologie, l'être humain ne se comprend plus comme un sujet isolé, mais comme une complexité de relations formée des diversités, des corps en mouvement, des mémoires, des voix. L'épistémologie du sensible peut être alors pensée comme celle qui articule la connaissance intime, la connaissance complexe et la connaissance ouverte. C'est dans ce sens que la chanson « Famille (constellations) » s'écoute et se lit comme une expérience de connaissance: une connaissance de soi, de nos liens, de ce que nous emportons avec nous, là où la famille, transformée par la voix, se tient à la limite entre le perceptible et l'immatériel, et aspire à une place dans la constellation des étoiles.

En guise de conclusion

« Famille (constellations) » n'est pas une chanson de consolation facile. C'est une poétique de l'engendrement et de la traversée, où la béatitude se tient au cœur de la souffrance et de l'épreuve. La famille chez Christina Goh n'est ni une simple donnée naturelle, ni une fiction idyllique, mais un corps-voix en marche, toujours en train de se recomposer dans le chant, dans la mémoire, dans la parole. En somme, la poétique de Christiana Goh, dans la chanson « Famille », institue une ontologie de la traversée. La famille est un lieu où corps, voix et mémoire se rencontrent, se déchirent et reconstruisent dans un même mouvement. Bienheureux ou bienheureuse est celui ou celle qui vit cette plénitude de la communauté des présences liées par la vibration de l'être, qui traverse les corps, les voix et les mémoires sans se laisser enfermer dans une seule identité, et qui consent à ce que la famille reste, toujours, un espace de passage, de rencontre, de parole.

Summary. This article presents a phenomenological and hermeneutic analysis of Christina Goh's "Famille (constellations)" [Family (Constellations)], extracted from her musical album *Andromède*. It highlights the unfoldment of a poetics of transition, in which the family transcends blood ties to become a relational, existential and memorial place. Through her body, her voice and her memory, the singer expresses a subjectivity shaped by the diaspora, the colonial heritage and faithful attachments. Here, the family becomes a body-voice of presences and absences. The analysis also highlights an implicit dialogue with Ovid's *Metamorphoses*, in which, for Goh, the transformation of the body becomes a powerful force for social ties. Drawing from Edouard Glissant and Edgar Morin, the analysis also demonstrates that the work contains part of an epistemology of the sensitive, grounded into the interconnectedness of the self, the other and the world; it constitutes a poetical ontology of relationship as well as a reinvention of the common.

Keywords: Andromeda, blues, Christina Goh, poetic ontology, the poetics of the crossing

Rezumat. Acest articol propune o lectură fenomenologică și hermeneutică a melodiei „Famille (constellations)” [Familie (constelații)] a Christianei Goh, extrasă din albumul ei, *Andromède*. El pune în evidență modul în care opera desfășoară o poetică a traversării, prin care familia depășește universul consangvinității pentru a deveni un spațiu relațional, existențial și memorial. Prin corp, voce și memorie, interpretează expresie unei subiectivități marcate de diasporă, de moștenirea colonială și de fidelitățile afective. Familia devine astfel un corp comun de voci ale prezentelor și absențelor. Analiza face aparent un dialog implicit cu *Metamorfozele* lui Ovidiu, transformarea corpului devenind la Goh o forță relațională. Facând apel la Édouard Glissant și la Edgar Morin, articolul demonstrează că această operă conține o dimensiune epistemologică a sensibilului, întemeiată pe legătura dintre sine, celălalt și lume, constituind o ontologie poetică a relaționalului precum și o reinventare a comunului.

Cuvinte-cheie: Andromeda, blues, Christina Goh, ontologie poetică, poetica traversării

Références

- Bowao, Charles-Zacharie (2004). *La mondialité entre histoire et avenir*, préface de Souleymane Bachir Diagne, Paris, Éditions Paari.
- Collet, Olivier (2016). «Christina Goh: une voix en fusion». www.info-tours.fr. [consulté le 28 mars 2026].
- Glissant, Edouard (2009). *La philosophie de la Relation. Poésie en étendue*, Paris, Gallimard.
- Maffesoli, Michel (2003). *Notes sur la postmodernité. Le lieu fait lien*, Paris, Félin.
- Maffesoli, Michel, & Fougeyrollas, Pierre (1973). *L'enracinement dynamique. L'histoire comme un fait social total*, Paris, Université des sciences sociales.
- Mbembe, Achille (2013). *Critique de la raison nègre*, Paris, La Découverte.
- Morin, Edgar (2004). *La Méthode 6: l'éthique*, Paris, Seuil.
- Mudimbe, Valentin Yves (1994). *Le corps glorieux des mots et des êtres. Esquisse d'un jardin africain à la bénédictine*, Montréal/Paris, Humanitas/Présence africaine.
- Mudimbe, Valentin Yves (2021). *L'invention de l'Afrique. Gnose, philosophie et ordre de la connaissance*, traduction de Laurent Vannini, préface de Mamadou Diouf, Présence africaine.
- Ovide (1806). *Les métamorphoses*, traduction française de G.T. Villenave, Paris. Texte disponible en édition électronique, depuis février 2005.

Symbolic Conflict in Post-Socialist Intellectual Fields: Testing and Extending Harrison's Typology through Evaluative Network Analysis

Marius Lazăr¹

Abstract. Simon Harrison's (1995) typology of symbolic conflict – distinguishing innovative, valuation, proprietary, and expansionary competition – was developed to analyse conflict over collective symbolic resources in tribal and national settings. This article argues that the typology requires systematic modification when applied to *intellectual fields*: fields of restricted cultural production in which individual prestige, rather than collective symbolic heritage, is the primary stake of competition, and in which the dynamics of public evaluative exchange produce outcomes that Harrison's model does not predict. Drawing on a corpus of 4,483 explicit evaluative verdicts in the Romanian intellectual field (2000-2005), we test Harrison's four predictions against empirical evidence and find that all four require qualification in the intellectual field context. Innovative competition fails to produce capital for the innovator without community validation, which is a condition absent from Harrison's model. Valuation competition produces a *prestige amplification paradox* whereby attacking a high-prestige actor augments rather than diminishes their symbolic standing, inverting the zero-sum logic Harrison assumes. Proprietary competition over intellectual heritage produces *replication without depletion*, contradicting Harrison's assumption that symbolic expropriation diminishes the original owner's resources. And expansionary competition – symbolic execution through moral disqualification – produces *parallel stigma trajectories* rather than annihilation of the target's capital, a structural outcome that Harrison's framework cannot accommodate. We propose a modified typology that preserves Harrison's analytical categories while specifying the structural conditions under which intellectual fields transform their predictions. The modification is grounded in Bourdieu's field theory and operationalized through a cumulative-recursive Bonacich index that captures the temporal dynamics of prestige accumulation.

Keywords: symbolic conflict, intellectual fields, Harrison, Bourdieu, field theory, evaluative networks, post-socialist, prestige, symbolic capital

1. "Babeş-Bolyai" University, Cluj-Napoca, E-mail: mlazar59@yahoo.com

Introduction

Simon Harrison's 1995 article "Four Types of Symbolic Conflict" in the *Journal of the Royal Anthropological Institute* proposed one of the few systematic typologies of symbolic conflict available in the social science literature. Building on Bourdieu's concept of symbolic capital, Harrison argued that all cultural processes involving competition over symbolic resources can be analysed as combinations of four modes of action – innovative competition, valuation competition, proprietary competition, and expansionary competition –, each corresponding to a distinct way of augmenting or diminishing the symbolic capital of groups and persons. The typology has been applied primarily in the contexts for which it was developed: conflicts between tribal groups (Harrison's own fieldwork in Melanesia), conflicts between national communities over flags, place names, and ethnic identities (Kaufman, 2006; Auchter, 2014), and conflicts in digital spaces where symbolic resources are collectively produced and contested (Milner, 2016). Its application to intellectual fields has been limited, and no systematic test of Harrison's predictions against quantitative evidence has, to our knowledge, been attempted.

This article undertakes such a test. The empirical anchor is the Romanian Intellectuals' Quarrel (*Cearta intelectualilor*) of 2000-2005 – a sustained public controversy in Romanian cultural press that engaged virtually all major voices of the post-communist intellectual field in a polemic about cultural values, moral legitimacy, anticommunist credentials, and symbolic hegemony. The "Quarrel" is not chosen for its national or cultural significance – though it has both –, but for its structural properties as a revelatory case for the general theory. The Romanian intellectual field of 2000-2005 provides an unusually rich empirical case for this purpose: a corpus of 1,001 articles containing 4,483 explicit evaluative verdicts among 172 active competitors, organized around five major polemic controversies that engage all four of Harrison's conflict types simultaneously. The corpus has been analysed in companion studies (Lazăr, 2025a; 2025b) using a cumulative-recursive Bonacich index (CRB) that captures the temporal dynamics of prestige accumulation – an instrument that makes Harrison's predictions empirically testable in ways that his original analysis, conducted without quantitative data on symbolic capital dynamics, could not achieve.

The argument proceeds in three steps. First, we reconstruct Harrison's typology and identify the five structural assumptions that underline his predictions about the outcomes of each conflict type. Second, we test these predictions against the empirical evidence from the Romanian corpus, showing that all four conflict types produce outcomes that deviate from Harrison's predictions in systematic and theoretically explicable ways. Third, we propose a modified typology that preserves Harrison's analytical categories while specifying the structural conditions under which intellectual fields transform their dynamics – conditions related to the individual rather than collective character of intellectual prestige, the recursive structure of peer-based evaluation, the community validation requirement for capital conversion, and the temporal compounding of prestige accumulation.

The contribution is comparative in a specific sense: not comparative across national cases (though the Romanian case is discussed in relation to Sapiro's 1999 and 2003 analyses of French intellectual fields), but comparative across *field types* – between the tribal and national fields for which Harrison developed his typology and the intellectual fields to which we apply and modify it. This form of comparison has methodological implications for field theory as a whole: it suggests that the structural properties of fields – their degree of autonomy, the individual versus collective character of their stakes, the recursive structure of their prestige

economies – systematically transform the predictions of general models of symbolic conflict in ways that are theoretically recoverable rather than merely empirically contingent.

Harrison's Typology: Assumptions and Predictions

The Conceptual Foundation: Political Symbols and Symbolic Capital

Harrison's starting point is a definition of the "political symbol" as "anything used to represent symbolic capital, making it a politically or strategically significant asset" (1995, p. 257). Drawing directly on Bourdieu's concept of symbolic capital as the form taken by economic, cultural, or social capital "when perceived by social agents endowed with categories of perception permitting them to recognize and acknowledge it" (Bourdieu, 1998, p. 47), Harrison proposes that political symbols function as *vehicles* for symbolic capital – they attach value to a group's or person's political identity and can be accumulated, distributed, or destroyed through strategic action.

Four properties of political symbols ground Harrison's typology. They are *property* – objects of appropriation, expropriation, and monopolization; *status markers* – assigned values associated with sacredness or prestige; *sources of entitlement* – legitimating claims to rights, prerogatives, or positions; and *foci of emotional attachment* – central to individual and collective identity construction. "These four characteristics represent four ways in which it is possible to manipulate such symbols so as to appropriate symbolic capital". (1995, p. 258) From these four properties, Harrison derives four modes of symbolic conflict, each corresponding to a different operation on symbolic capital.

The Four Types and Their Structural Assumptions

Innovative competition involves the creation of new symbolic resources that expand a group's symbolic capital into previously unoccupied territory. Harrison treats this as the response to a *deficit* of symbolic capital: groups that lack established symbolic resources produce new ones to assert presence in the competitive space. The structural assumption underlying Harrison's prediction is that *innovation produces capital for the innovator*: the act of creating a new symbol generates symbolic value that flows to the creating group.

Valuation competition involves contests over the *value* assigned to existing symbols: attempts to increase or decrease the quantity of symbolic capital that symbols signify. Harrison identifies three forms: parades (displays of one's own value without direct competitive engagement), exchanges of arguments and insults (derogatory discourse toward others combined with self-praise), and ritual tournaments (organized symbolic combat). The structural assumption is that valuation competition is *relatively zero-sum*: devaluing the adversary's symbols and valorizing one's own are complementary moves in a contest where one group's gain corresponds to another's loss.

Proprietary competition involves battles over the monopolization, appropriation, or expropriation of symbolic resources. Harrison notes that unlike economic resources, symbolic capital "can be distributed without being divided" – a symbol can be copied without diminishing the original. But what copying does diminish is the *distinctiveness* value of symbols that depend on the exclusivity for their social force. The structural assumption is that *proprietary competition is a competition over exclusivity*: groups fight over the right to claim symbolic resources as distinctively their own, and expropriation threatens the claiming group's distinctiveness even when it does not diminish the total quantity of the resource.

Expansionary competition involves the destruction or annihilation of the adversary’s symbolic capital and its replacement by one’s own. Harrison’s examples – the replacement of conquered peoples’ flags, place names, and family names – suggest that the structural assumption is *capital destruction through symbolic substitution*: the dominant group’s symbols replace the dominated group’s symbols, extinguishing the latter’s symbolic presence in the contested space.

Table 1. *Harrison’s four conflict types: structural assumptions and predictions*

Conflict type	Primary operation	Structural assumption	Predicted outcome
Innovative	Create new symbols	Innovation generates capital for innovator	New capital flows to the group which creates
Valuation	Contest symbol value	Relatively zero-sum tournament	Winner gains symbolic value, loser loses
Proprietary	Monopolize/expropriate symbols	Exclusivity is the contested resource	Expropriation threatens owner’s distinctiveness
Expansionary	Destroy adversary’s capital	Annihilation through substitution	Dominant group’s symbols replace the dominated group’s

The Romanian Intellectual Field: Data and Operationalization

The empirical basis of the analysis is a corpus of 1,001 articles published in Romanian cultural press between 2000 and 2005, containing 4,483 explicit evaluative verdicts among 172 active competitors (Lazăr, 2025a). The corpus covers five major polemic themes: the *Cearta intelectualilor* [Intellectuals’ Quarrel] (230 articles, 2004-2005), miscellaneous debates (390 articles), debates on interwar intellectual legacies and antisemitism (116 articles), the reception of Patapievici’s *Omul recent* (98 articles), and debates on the Păltiniș School (99 articles). Each verdict is coded for valence (positive, negative, neutral), emitter and recipient identity, and temporal period (T1-T6, annually 2000-2005).

The Romanian Intellectual Field: Historical Configuration and the Logic of the Quarrel

The empirical case deployed here – the Romanian intellectual field of 2000-2005 – is not a generic instance of cultural polemic, but a structurally specific arena whose properties make it an unusually revelatory test for general theories of symbolic conflict. Understanding these properties requires a brief account of the field’s post-socialist configuration.

After 1989, the Romanian intellectual field underwent a rapid restructuring organized around a central axis of opposition: alignment with or rejection of the political arrangements associated with Ion Iliescu and the successive formations of the National Salvation Front (in Romanian: FSN). This first decade produced a relatively unified “opposition intellectual” front, internally differentiated by position in the cultural field, but externally cohesive in its anti-Iliescian stance. The dominant pole of this front – what the network analysis identifies as community C1 – was organized around figures of the *Păltiniș School*: Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu, and Horia Roman Patapievici, whose institutional anchors (the Humanitas publishing house, the New Europe College, the *Cultural Observer* magazine) gave them unmatched capacity for the production and circulation of symbolic capital (Lazăr, 2019). Their position in the

field combined high cultural autonomy with significant symbolic power – a configuration that Sapiro (2009) identifies as characteristic of “critical intellectuals” occupying the dominant space of autonomous cultural production.

The fragmentation of this solidarity front, and with it the conditions for genuine symbolic conflict, emerged at the turn of the millennium. Two catalytic events restructured the field’s competitive space. The first was the contested reception of Patapievici’s *Omul recent* [The Recent Man] (2001), whose anti-modernist argument provoked a series of critical positionings from intellectuals who had until then been notional allies. The second, more structurally decisive event was the *Cearta intelectualilor* [Intellectuals’ Quarrel] of 2004–2005 – a sustained polemic, concentrated in the cultural press (*Observator cultural*, *Dilema veche*, *România literară*, *Cotidianul*), triggered by Sorin Adam Matei’s *Boierii minții* [Boyers of the Mind] (2004), which introduced into public discourse the charge that Liiceanu, Pleșu, and Patapievici constituted an aristocratic-condescending elite monopolizing the field’s legitimate symbolic space.

The Quarrel crystallized pre-existing tensions along two axes that would define the field’s topology for the remainder of the decade: a *conservative-elitist* pole (C1: Liiceanu, Pleșu, Patapievici and their network) and an *anti-conservative/pluralist* counter-pole (C2), itself heterogeneous in its political orientations, but unified in challenging C1’s symbolic hegemony. These poles are not pre-given sociological categories, but emergent structures produced by – and detectable through – the pattern of evaluative exchanges between actors, as the Louvain community detection confirms (Lazăr, 2025a). What the Quarrel reveals, in structural terms, is the mechanism by which the accumulation of symbolic capital in intellectual fields generates adversarial configurations: the very dominance of C1 – constructed through decades of institutional investment, publication, and peer recognition – produced the competitive pressure that organized C2 as a counter-pole.

The corpus analyzed here thus captures a field in a moment of active structural conflict: not a settled hierarchy being reproduced, but a contested one being renegotiated through intense public evaluative exchange. This property – structural conflict under conditions of field-internal autonomy and without recourse to external institutional power – is precisely what makes the Romanian case of 2000–2005 a theoretically productive test of Harrison’s typology, and a productive point of comparison with Sapiro’s analysis of the French literary field under the Occupation, where external (state) power intervened directly in field dynamics.

Operationalizing Harrison’s Four Conflict Types

We operationalize Harrison’s four conflict types in the corpus as follows. *Innovative competition* is identified through the introduction of new evaluative frames that force the field to engage with a novel symbolic schema – most clearly Sorin Adam Matei’s *Boierii minții* (2004), which introduced the “boyars of the mind” frame into the field’s competitive discourse. *Valuation competition* is the dominant mode, comprising the full corpus of positive and negative evaluative verdicts between competitors: 1,596 verdicts in total (750 positive, 425 negative, 421 neutral at the competitor-to-competitor level). *Proprietary competition* is identified with the 724 verdicts on the topic “Interbelici, antisemitism” – a sustained contest over who legitimately inherits and can claim the authority of the interwar intellectual tradition. *Expansionary competition* is identified with concentrated campaigns of negative verdicts aimed at moral disqualification rather than evaluative reranking – most clearly the Liiceanu-Patapievici-Pleșu campaign against Marino in T5, which generated 18 of the 27 total negative verdicts received by Marino during his peak period.

The primary measurement instrument is the cumulative-recursive Bonacich index (CRB) developed in Lazăr (2025a), which models prestige as a temporally accumulating property: each period's evaluative matrix is weighted by the cumulative prestige scores of emitters from all preceding periods, capturing the compounding logic of peer-based prestige accumulation. CRB scores are calculated separately for positive and negative evaluations, producing prestige and stigma trajectories for each actor across the six periods.

Testing Harrison's Predictions: Four Systematic Deviations

Innovative Competition: The Community Validation Gap

Harrison's prediction for innovative competition is that the creation of new symbolic resources generates capital for the innovating group. The Romanian corpus provides a clear test case: Sorin Adam Matei's *Boierii minții* (2004), which introduced a new symbolic frame – the characterization of Liiceanu, Pleșu, and Patapievici as “boyars of the mind”, an aristocratic-condescending elite monopolizing the market of ideas – into the field's competitive discourse. By Harrison's prediction, this symbolic innovation should have generated capital for Matei and his implicit allies in the pluralist camp.

The CRB data contradict this prediction sharply. Matei's CRB positive at T6 is 354, with a CRB negative of 366, producing a net CRB of approximately zero. He receives 26 evaluative verdicts from competitors (11 positive, 11 negative, 4 neutral), concentrated in T5 and T6. The new symbolic frame he introduces does *generate field activity* – it forces engagement –, but it does not generate capital for its author. The reason is structural: Matei lacks the ingroup community validation that converts a symbolic innovation into accumulated prestige. His C5 community provides minimal positive feedback (8 positive verdicts from community members); without this endorsement, the CRB mechanism cannot convert the field's evaluative attention into prestige accumulation. Harrison's prediction assumed that innovation is the act of a *coherent group* that collectively benefits from the innovation; in the intellectual field, the individual character of prestige accumulation means that group innovation benefits accrue to the community, not necessarily to the individual innovator.

This deviation from Harrison's prediction points to a structural condition absent from his model: what we call the *community validation requirement*. In tribal and national symbolic conflicts, the innovating group's collective identity is pre-given – the group that creates a new flag or adopts a new name is constituted prior to and independently of the innovation. In intellectual fields, communities are themselves partially constituted through evaluative exchange (as the Louvain community detection demonstrates: communities are detected from the pattern of positive evaluations, not from pre-given group identities). An innovation that fails to elicit ingroup validation not only fails to produce capital; it may actually weaken the innovator's position by consuming evaluative attention without generating return.

Valuation Competition: The Prestige Amplification Paradox

Harrison's prediction for valuation competition is that it follows a relatively zero-sum tournament logic: groups fight to increase the value attributed to their symbols and decrease the value attributed to their adversaries', with gains for one side corresponding to losses for the other. The Romanian corpus's dominant mode of conflict – evaluative verdicts between competitors – constitutes valuation competition in Harrison's terms, and the CRB data provide a rigorous test of the zero-sum prediction.

The data reveal a systematic inversion of Harrison's prediction that we call the *prestige amplification paradox*. When C2 (anti-conservative/pluralist group) directed its highest volume of negative verdicts toward C1 (conservative-elitist group) actors – 23 negative verdicts in T5, compared to 1 in T4 – the CRB positive scores of C1's three leading actors increased by factors of 5.3 (Liiceanu: 266→1,417), 5.1 (Patapievi: 313→1,580), and 8.6 (Pleșu: 274→2,355). Far from diminishing in value through being attacked, the C1 actors' symbolic capital grew most rapidly precisely during the period of maximum attack. The correlation between an actor's offensiveness and their net CRB at T6 is $r = +0.052$ – indistinguishable from zero.

The mechanism producing this inversion is threefold. First, *notoriety amplification*: negative verdicts increase the targeted actor's presence in the field's evaluative discourse, which through the CRB mechanism translates into increased source-weighting for the target's future positive evaluations. Second, *defensive solidarity consolidation*: external attack triggers ingroup positive evaluation surges (C1's intra-community positive verdicts jumped from 10 in T2 to 43 in T3, the first period of systematic external challenge), and the CRB converts these solidarity surges into compounded prestige accumulation. Third, the *social epistemology of prestige*: in a field organized by peer evaluation, being attacked by significant opponents functions as implicit recognition – an actor is worth attacking in proportion to their perceived significance, making adversarial attention a form of prestige in itself.

Harrison's zero-sum assumption holds for collective symbolic resources (flags, place names, territories) because these are *rivalrous* goods – their possession by one group precludes possession by another. Individual prestige in intellectual fields is a *non-rivalrous* relational property: it is not diminished by being recognized, even adversarially. Indeed, the recursive structure of peer-based prestige evaluation transforms adversarial recognition into a form of contribution to the recognized actor's status, inverting the zero-sum logic that Harrison's tribal and national conflict examples instantiate.

Proprietary Competition: Replication without Depletion

Harrison's prediction for proprietary competition acknowledges that symbolic capital can be "distributed without being divided" – copied without diminishing the original quantity –, but predicts that expropriation threatens the claiming group's *distinctiveness*, eroding the exclusivity value of their symbolic heritage. Applied to the Romanian debate over the interwar intellectual tradition, this would predict that Alexandra Laignel-Lavastine's attempt to delegitimize the conservative-elitist group's claim to the Eliade-Cioran-Noica heritage should have diminished that group's symbolic distinctiveness, even if the total quantity of the inherited intellectual capital remained unchanged.

The CRB data tell a more complex story. The C6 (Laignel-Lavastine debate community), which concentrated its 263 relevant verdicts in T3 (2002), has the lowest mean CRB in the corpus (101 at T6). The conservative-elitist group's CRB trajectory is entirely unaffected by the proprietary challenge: Liiceanu's CRB grows from 87 in T3 to 5,253 in T6; Pleșu's from 46 to 4,147. The attempted expropriation of symbolic heritage not only fails to diminish the conservative group's prestige; it produces near-zero capital for the challengers.

The deviation from Harrison's prediction results from a structural asymmetry that his model does not accommodate: in intellectual fields, symbolic heritage is not a fixed quantity but a *producible* resource. Humanitas, as a publishing house, can republish Cioran and Eliade indefinitely, continuously producing new instances of the heritage claim. NEC can train new cohorts of scholars in the Noica philosophical tradition. The conservative-elitist group's claim

to the interwar heritage is not a flag that can be taken or a name that can be changed – it is a *practice of cultural production* that generates new symbolic resources continuously. Laignel-Lavastine's challenge contests the legitimacy of this practice, but it cannot stop it. The “fracturing resemblances” that Harrison describes (2006) – the process by which proprietary competition forces actors to insist on differences where similarities exist – occurs (the debate forces a distinction between Noica's philosophical legacy and his political biography), but this fracturing does not diminish the dominant group's capacity to continue producing symbolic capital from the heritage.

We call this structural condition *replication without depletion*: in intellectual fields organized around the continuous production of cultural goods, proprietary competition over heritage claims cannot achieve the depletion of the challenger's distinctiveness that Harrison predicts, because the resource being claimed is not finite and rivalrous, but continuously reproducible. The condition under which Harrison's prediction *would* hold – if the symbolic resource were fixed in quantity, as a specific sacred object or territorial name – is not met in fields of intellectual production.

Expansionary Competition: Parallel Stigma Rather than Annihilation

Harrison's prediction for expansionary competition is that it produces *annihilation* of the adversary's symbolic capital through substitution: the dominant group's symbols replace the dominated group's, extinguishing the latter's symbolic presence. Applied to the Romanian case, this predicts that the conservative-elitist group's campaign of moral disqualification against Marino in T5 – culminating in Liiceanu's revelation of Marino's compromising dedication to Dumitru Popescu – should have annihilated Marino's symbolic capital and effectively removed him from the field's legitimate competitive space.

The CRB data reveal a strikingly different outcome. Marino's CRB positive at T6 is 4,456 – the third highest in the entire field, surpassed only by Liiceanu (5,253) and Patapievici (5,012). His CRB negative is 1,152 – the highest stigma score among active actors. Far from being annihilated, Marino's prestige trajectory continues upward even as his stigma trajectory surges in T5. He remains the field's most structurally significant broker (betweenness centrality 0.145, the highest in the network) and one of its most recognized actors, while simultaneously becoming its most stigmatized. The expansionary attack produces what we call a *parallel stigma trajectory*: a simultaneous accumulation of prestige and stigma that coexist without cancelling each other.

This outcome has no precedent in Harrison's framework because it reflects a structural property of intellectual fields that has no analogue in his examples. When a flag is destroyed or a place name is replaced, the destruction is *material* and *complete*: the symbol no longer exists in the competitive space. When a cultural actor is morally disqualified, the disqualification is *discursive* and *contestable*: the actor's intellectual production continues to exist and to be evaluated, and those who evaluated it positively before the disqualification may continue to do so. The “annihilation” that Harrison describes is not available as a strategy in intellectual fields because the target of expansionary competition – an actor's intellectual authority – cannot be physically destroyed, only contested.

The structural consequence is that expansionary competition in intellectual fields produces a *bifurcation* of the target's symbolic standing rather than its elimination: the actor acquires a positive dimension (prestige accumulated through prior peer recognition) and a negative dimension (stigma accumulated through the moral disqualification campaign) that coexist permanently. This bifurcation is not a transitional state on the way to annihilation; it is a

stable structural outcome that constrains the actor's subsequent participation in the field without removing them from it.

Toward a Modified Typology for Intellectual Fields

The Five Structural Conditions that Transform Harrison's Predictions

The four systematic deviations from Harrison's predictions are not independent empirical anomalies; they derive from a small set of structural conditions that distinguish intellectual fields from the tribal and national settings for which Harrison developed his typology. Identifying these conditions produces a principled basis for modifying the typology rather than merely listing exceptions.

Condition 1: Individual rather than collective stakes. Harrison's typology assumes that the primary actors in symbolic conflict are *groups* – tribes, nations, ethnic communities – whose collective identity is the stake of competition. In intellectual fields, the primary stake is *individual prestige* within a community of peers. This means that symbolic innovations, heritage claims, and competitive attacks must benefit specific actors, not just communities, for their effects to register in the field's prestige economy. The community validation requirement – the condition that innovative and valuation actions must be endorsed by one's own community to produce individual capital – has no equivalent in Harrison's framework because the distinction between individual and collective capital is not operative in his field-type.

Condition 2: Recursive peer evaluation as the prestige mechanism. In Harrison's settings, symbolic capital is conferred by social position, institutional authority, or collective consensus. In intellectual fields, it is conferred by peer evaluation that is itself weighted by the evaluators' accumulated prestige – the recursive Bonacich mechanism. This recursion produces the prestige amplification paradox: because being evaluated, even negatively, by prestigious peers is itself a form of recognition, adversarial attention generates rather than diminishes symbolic capital for high-prestige targets. Harrison's zero-sum assumption cannot hold in a field where the evaluation mechanism is intrinsically non-zero-sum.

Condition 3: Continuous production as the heritage mechanism. In Harrison's settings, symbolic heritage is a finite resource – there is one Szekler flag, one name for the city, one set of claimed ancestors. In intellectual fields organized around cultural production, heritage is continuously renewed through the production of new cultural goods that invoke the heritage tradition. This makes proprietary competition over intellectual heritage a contest over *productive practices* rather than over fixed objects, and expropriation of the heritage claim cannot achieve the depletion that Harrison's model predicts.

Condition 4: Discursive rather than material targets. Harrison's expansionary competition destroys material symbolic objects – flags are replaced, names are changed, identities are coercively renamed. In intellectual fields, the targets of expansionary attacks are discursive constructions – reputations, intellectual positions, moral biographies – that cannot be materially destroyed, but only discursively contested. This produces the parallel stigma trajectory rather than annihilation: the target's prior discursive existence remains accessible and continues to generate peer recognition.

Condition 5: Community boundaries as emergent rather than given. Harrison's typology assumes that the groups engaged in symbolic conflict are constituted prior to the conflict. In intellectual fields, community boundaries are themselves partially produced by the pattern of evaluative exchanges – as the Louvain community detection demonstrates, communities are

identified from the structure of evaluative ties, not from prior group membership. This means that the ingroup/outgroup distinction that Harrison treats as fixed is itself a stake of symbolic competition in intellectual fields.

The Modified Typology

These conditions produce systematic modifications of Harrison's predictions for each conflict type. Table 2 presents the modified typology, specifying how each of Harrison's conflict types operates in intellectual fields and under what conditions the original prediction holds versus requires modification.

Table 2. *Modified typology for intellectual fields*

Type	Harrison's prediction	Modification for intellectual fields	Condition for original prediction to hold
Innovative	Capital flows to innovating group	Capital flows to community IF ingroup validation occurs; individual innovator gains only if community endorses	Innovation by a pre-constituted group with strong ingroup solidarity
Valuation	Relatively zero-sum tournament	Prestige amplification paradox: attacking high-prestige actors amplifies their standing through notoriety + defensive solidarity	Field where evaluation is NOT recursive by source prestige (e.g., voting systems)
Proprietary	Expropriation threatens owner's distinctiveness	Replication without depletion: heritage is continuously producible; challenge contests legitimacy, but cannot stop production	Heritage is a fixed, rivalrous resource (e.g. sacred objects, territorial names)
Expansionary	Annihilation of adversary's symbolic capital	Parallel stigma trajectory: target accumulates stigma AND prestige simultaneously; bifurcation rather than annihilation	Target's symbolic capital is material and can be physically destroyed or institutionally revoked

The modified typology is not a rejection of Harrison's framework, but a *specification of its scope conditions*. Harrison's original predictions hold in fields where (a) groups rather than individuals are the primary actors, (b) evaluation is not recursively weighted by evaluator prestige, (c) symbolic heritage is a fixed rivalrous resource, (d) symbolic objects are material and destructible, and (e) community boundaries are pre-given. Intellectual fields systematically violate all five conditions, producing the modifications specified in Table 2.

Theoretical Implications for Field Theory and the Comparative Study of Symbolic Conflict

The comparison between Harrison's original typology and its modified version for intellectual fields generates several theoretical implications that extend beyond the immediate empirical case.

First, the comparison reveals that *field type is a systematic moderator of symbolic conflict dynamics*. The four modifications to Harrison's typology are not random empirical discrepancies, but structured consequences of identifiable field properties. This suggests that a general theory of symbolic conflict should specify field-type parameters – individual versus collective stakes, recursive versus non-recursive evaluation, reproducible versus fixed resources,

discursive versus material targets, emergent versus given boundaries – and derive predictions for each parameter configuration rather than treating “symbolic conflict” as a uniform category.

Second, the prestige amplification paradox – the most counter-intuitive of the four modifications – reveals a property of recursive evaluation systems that has implications beyond cultural sociology. Wherever prestige is produced through peer evaluation that is itself weighted by the evaluators’ accumulated prestige, adversarial attention from high-prestige sources is structurally transformed into a form of recognition. This property is not unique to intellectual fields: academic citation networks (where negative citations still contribute to an author’s citation count), political fields (where being attacked by a powerful opponent signals significance), and social media environments with influence-weighted visibility algorithms (where controversial content generates “engagement” that algorithms amplify) all share this structural feature. Harrison’s zero-sum assumption is a special case that holds only when the prestige mechanism is not recursive by source quality.

Third, the Romanian case invites comparison with the French intellectual field analysed by Sapiro (1999, 2003). Sapiro’s study of the French literary field under the German Occupation identified the structural principle that political positions are determined by positions in the literary field rather than by individual ideological convictions – a principle that our analysis confirms and extends through the network evidence. But Sapiro’s case exhibits a form of *expansionary competition* that is materially more extreme than the Romanian case: collaborationist writers faced not discursive stigma, but legal prosecution, imprisonment, and execution. This material dimension of expansionary competition produces genuine annihilation in Harrison’s sense – the physical removal of actors from the field –, a condition not available in the Romanian post-socialist context, where the most severe form of expansionary competition remains discursive. The comparison suggests that the “parallel stigma” outcome we identify is specifically the outcome of expansionary competition *within* a field, while Harrison’s annihilation outcome requires external institutional power (state, legal system) to materialize.

Conclusions

This article has tested Harrison’s (1995) typology of symbolic conflict against empirical evidence from the Romanian intellectual field of 2000–2005 and found that all four of Harrison’s predictions require systematic modification when applied to intellectual fields. The modifications are not arbitrary empirical corrections, but structured consequences of five identifiable field-type conditions: the individual rather than collective character of intellectual prestige, the recursive structure of peer-based evaluation, the continuous producibility of intellectual heritage, the discursive rather than material character of symbolic targets, and the emergent rather than given nature of community boundaries.

The most theoretically significant modification is the prestige amplification paradox: the finding that valuation competition in intellectual fields produces non-zero-sum dynamics in which attacking a high-prestige actor amplifies rather than diminishes their symbolic standing. This paradox is not a quirk of the Romanian case, but a structural consequence of recursive evaluation systems, and it has implications for understanding symbolic conflict wherever prestige is produced through peer evaluation weighted by evaluator standing.

Two directions for future comparative research follow directly from the modified typology. First, systematic comparison across field types would allow identification of the specific

parameter thresholds at which Harrison's original predictions give way to the intellectual field modifications. How much recursivity in the evaluation mechanism is required for the prestige amplification paradox to emerge? At what degree of resource reproducibility does proprietary competition shift from threatening distinctiveness to producing parallel heritage claims? These are empirical questions that the modified typology allows to be asked precisely.

Second, the comparison with Sapiro's analysis of the French intellectual field under the Occupation suggests that the *institutional embedding* of fields in broader political structures is a crucial moderating variable that neither Harrison's original typology nor our modification adequately theorize. When expansionary competition in intellectual fields connects to state institutional power – as in the purge of collaborationist writers after the Liberation, or in the Soviet dismantling of the pre-revolutionary intelligentsia –, the material destruction of symbolic capital that Harrison predicts becomes available. Specifying the conditions under which field-internal symbolic conflict connects to field-external institutional power would constitute a significant extension of both Harrison's typology and the present modification.

Harrison (1995, p. 255) opened his article with the observation that “social life is permeated by conflicts over symbols and their meanings”. Thirty years later, the tools available to analyse these conflicts have multiplied substantially – network analysis, community detection algorithms, temporal prestige models –, but Harrison's typological framework remains one of the few systematic attempts to classify the *types* of such conflicts and specify their structural logic. This article has attempted both to test that framework rigorously and to extend it beyond the collective, material, and nationally-bounded contexts for which it was originally designed, toward the individual, discursive, and field-organized contexts of intellectual production. The result is not a refutation of Harrison, but a specification of his scope conditions – a clarification of what his framework does and does not predict, and an invitation to further comparative work that takes field-type seriously as a moderator of symbolic conflict dynamics.

Rezumat. Tipologia conflictului simbolic – care distinge între competiția inovatoare, de evaluare, de proprietate și de expansiune – a fost concepută de Simon Harrison (1995) pentru a analiza conflictele legate de resursele simbolice colective în contexte tribale și naționale. Acest articol susține că tipologia necesită modificări sistematice atunci când este aplicată *domeniilor intelectuale*: domeniile de producție culturală restrânsă în care prestigiul individual, mai degrabă decât patrimoniul simbolic colectiv, este miza principală a competiției și în care dinamica schimbului evaluativ public produce rezultate pe care modelul lui Harrison nu le prevede. Bazându-ne pe un corpus de 4.483 de verdicte evaluative explicate din domeniul intelectual românesc (2000-2005), testăm cele patru predicții ale lui Harrison în raport cu dovezile empirice și constatăm că toate patru necesită nuanțare în contextul domeniului intelectual. Concurența inovatoare nu reușește să producă capital pentru inovator fără validarea comunității, o condiție absentă din modelul lui Harrison. Concurența de evaluare produce un *paradox al amplificării prestigiului* prin care atacarea unui actor cu prestigiu ridicat îi sporește, mai degrabă decât îi diminuează, statutul simbolic, inversând logica de sumă zero pe care o presupune Harrison. Competiția pentru proprietatea asupra patrimoniului intelectual produce *replicare fără epuizare*, contrazicând ipoteza lui Harrison că exproprierea simbolică diminuează resursele proprietarului inițial. Iar competiția expansionistă – execuția simbolică prin descalificare morală – produce *traectorii paralele de stigmatizare*, mai degrabă decât anihilarea capitalului țintei, un rezultat structural pe care cadrul lui Harrison nu îl poate acomoda. Propunem o tipologie modificată care păstrează categoriile analitice ale lui Harrison, specificând în același timp condițiile structurale în care câmpurile intelectuale își transformă predicțiile. Modificarea se bazează pe teoria câmpului lui Bourdieu și este operaționalizată printr-un indice Bonacich cumulativ-recursiv care surprinde dinamica temporală a acumulării de prestigiu.

Cuvinte-cheie: conflict simbolic, câmpuri intelectuale, Harrison, Bourdieu, teoria câmpului, rețele evaluative, post-socialist, prestigiu, capital simbolic

Résumé. La typologie des conflits symboliques de Simon Harrison (1995) – qui distingue la concurrence innovante, la concurrence de valorisation, la concurrence de propriété et la concurrence expansionniste – a été élaborée pour analyser les conflits autour des ressources symboliques collectives dans des contextes tribaux et nationaux. Cet article soutient que cette typologie nécessite une modification systématique lorsqu'elle est appliquée aux *domaines intellectuels*: des domaines de production culturelle restreints dans lesquels le prestige individuel, plutôt que le patrimoine symbolique collectif, est l'enjeu principal de la concurrence, et dans lesquels la dynamique des échanges évaluatifs publics produit des résultats que le modèle de Harrison ne prévoit pas. En nous appuyant sur un corpus de 4.483 jugements évaluatifs explicites issus du domaine intellectuel roumain (2000-2005), nous testons les quatre prédictions de Harrison à la lumière de données empiriques et constatons que toutes les quatre nécessitent des nuances dans le contexte du domaine intellectuel. La concurrence innovante ne parvient pas à générer de capital pour l'innovateur sans la validation de la communauté, condition qui fait défaut dans le modèle de Harrison. La concurrence en matière de valorisation produit un *paradoxe d'amplification du prestige* selon lequel attaquer un acteur jouissant d'un grand prestige renforce plutôt que diminue son statut symbolique, inversant ainsi la logique de somme nulle supposée par Harrison. La concurrence de propriété sur le patrimoine intellectuel produit une *réplication sans épuisement*, contredisant l'hypothèse de Harrison selon laquelle l'expropriation symbolique diminue les ressources du propriétaire d'origine. Et la concurrence expansionniste – l'exécution symbolique par la disqualification morale – produit des *trajectoires parallèles de stigmatisation* plutôt que l'annihilation du capital de la cible, un résultat structurel que le cadre de Harrison ne peut intégrer. Nous proposons une typologie modifiée qui préserve les catégories analytiques de Harrison tout en précisant les conditions structurelles dans lesquelles les champs intellectuels transforment leurs prédictions. Cette modification s'appuie sur la théorie des champs de Bourdieu et est opérationnalisée par un indice de Bonacich cumulatif-récursif qui rend compte de la dynamique temporelle de l'accumulation de prestige.

Mots-clés: conflit symbolique, champs intellectuels, Harrison, Bourdieu, théorie des champs, réseaux d'évaluation, post-socialiste, prestige, capital symbolique

References

- Auchter, J. (2014). *The Politics of Haunting and Memory in International Relations*. Abingdon, Routledge.
- Blondel, V.D., Guillaume, J.-L., Lambiotte, R., & Lefebvre, E. (2008). "Fast unfolding of communities in large networks". *Journal of Statistical Mechanics*, 2008(10), P10008.
- Bonacich, P. (1987). "Power and centrality: A family of measures". *American Journal of Sociology*, 92(5), pp. 1170-1182.
- Bourdieu, P. (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris, Seuil.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Cambridge, Polity Press.
- De Nooy, W. (2002). "The dynamics of artistic prestige". *Poetics*, 30(3), pp. 147-167.
- De Nooy, W. (2003). "Fields and networks". *Poetics*, 31(5-6), pp. 305-327.
- Harrison, S. (1995). "Four types of symbolic conflict". *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1(2), pp. 255-272.
- Harrison, S. (2006). *Fracturing Resemblances: Identity and Mimetic Conflict in Melanesia and the West*. New York, Berghahn Books.
- Kaufman, S.J. (2006). "Symbolic politics or rational choice? Testing theories of extreme ethnic violence". *International Security*, 30(4), pp. 45-86.
- Laignel-Lavastine, A. (2002). *Cioran, Eliade, Ionesco: L'Oubli du fascisme*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Lazăr, M. (2019). "Intellectual field, networks, and reputation economy in Romania after 1989". *Studia UBB Sociologia*, 64(2), pp. 109-140.

- Lazăr, M. (2025a). "Reputational economy in intellectual fields". *Poetics* (forthcoming).
- Lazăr, M. (2025b). "Confrontational capital and the risk calculus of symbolic combat". Working paper.
- Matei, S.A. (2004). *Boierii minții*. București: Compania.
- Merton, R.K. (1968). "The Matthew effect in science". *Science*, 159(3810), pp. 56-63.
- Milner, R.M. (2016). *The World Made Meme: Public Conversations and Participatory Media*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Patapievici, H-R. (2002). *Omul recent. O critică a modernității din perspectiva întrebării „ce se pierde atunci când ceva se câștigă”*. București, Humanitas.
- Sapiro, G. (1999). *La Guerre des écrivains, 1940-1953*. Paris, Fayard.
- Sapiro, G. (2003). "Forms of politicization in the French literary field". *Theory and Society*, 32(5-6), pp. 633-652.

La construction médiatique d'un conflit discursif autour des réformes en faveur des droits des femmes dans la presse écrite francophone marocaine

Kenza Berraaouan¹
Pr. Meriem Hachimi²
Pr. Nadia Ouachene³

Résumé. Les réformes relatives aux droits des femmes occupent une place importante dans les débats publics contemporains au Maroc. Elles concernent notamment l'égalité entre les femmes et les hommes, la réforme du Code de la famille, la lutte contre les violences de genre et les libertés individuelles. Dans ce contexte, la presse participe à la médiatisation de ces enjeux en leur donnant une visibilité particulière et en proposant des cadres d'interprétation qui influencent leur compréhension dans l'espace public. Cet article analyse la manière dont la presse écrite francophone marocaine traite les réformes relatives aux droits des femmes. L'étude repose sur un corpus de huit articles publiés en 2023 dans les journaux *Aujourd'hui Le Maroc*, *Le Matin* et *L'Opinion*. Une analyse qualitative assistée par le logiciel NVivo 15 a permis d'identifier les principales thématiques abordées, les acteurs mobilisés et les formes de cadrage discursif présentes dans les articles. Les résultats montrent que les réformes relatives aux droits des femmes sont principalement présentées à travers un cadrage institutionnel qui privilégie les discours des responsables publics, des experts et des associations reconnues. Les tensions sociales liées à la réforme du Code de la famille, aux violences faites aux femmes ou aux libertés individuelles sont présentes dans le corpus, mais elles sont généralement reformulées dans un registre centré sur la réforme, la protection, le dialogue et la modernisation. L'analyse met également en évidence une hiérarchisation des voix qui accorde une place centrale aux acteurs institutionnels, tandis que les femmes directement concernées apparaissent plus rarement comme sujets parlants. Cette recherche montre ainsi que la presse francophone marocaine contribue à rendre visibles les réformes relatives aux droits des femmes tout en les inscrivant dans un cadre discursif largement institutionnalisé, où les tensions sociales sont davantage encadrées par des logiques de réforme et de consensus que présentées sous la forme d'affrontements ouverts.

-
1. Laboratoire de recherches en Communication et Philosophie (LOGOS), Faculté des Lettres et des Sciences Humaines Ben M'Sik, Université Hassan II-Casablanca; E-mail: kenza.berraaouan@gmail.com
 2. Laboratoire de recherches en Communication et Philosophie (LOGOS), Faculté des Lettres et des Sciences Humaines Ben M'Sik, Université Hassan II-Casablanca; E-mail: meriem.hachimi@univh2c.ma
 3. Laboratoire de recherches en Communication et Philosophie (LOGOS), Faculté des Lettres et des Sciences Humaines Ben M'Sik, Université Hassan II-Casablanca; E-mail: nadia.ouachene@univh2c.ma

Mots-clés: analyse du discours, conflit discursif, cadrage médiatique, réformes institutionnelles, droits des femmes

Introduction

Les réformes en faveur des droits des femmes occupent une place centrale dans les dynamiques contemporaines de transformation sociale et politique. Elles ne relèvent plus seulement du champ juridique ou institutionnel, mais constituent désormais des objets de débat public traversés par des tensions idéologiques, culturelles et symboliques. Dans ce processus, les médias jouent un rôle décisif puisqu'ils participent à la mise en circulation des discours, à la hiérarchisation des enjeux sociaux et à la production des cadres interprétatifs à travers lesquels les réformes sont perçues et discutées. L'espace médiatique devient ainsi un lieu de confrontation entre différentes représentations du changement social, où se construisent des formes de légitimation, de résistance ou de neutralisation des conflits liés aux questions de genre.

Au Maroc, les débats relatifs aux droits des femmes se sont intensifiés à mesure que les réformes institutionnelles ont gagné en visibilité dans l'espace public. Les discussions autour du Code de la famille, de la participation politique des femmes, de l'égalité juridique ou encore des libertés individuelles ont contribué à inscrire les questions de genre au cœur des discours médiatiques contemporains. La presse écrite francophone marocaine occupe dans ce contexte une position particulière. En raison de son ancrage historique, de son orientation éditoriale et de son inscription dans des espaces sociopolitiques spécifiques, elle participe activement à la formulation des récits du changement social et à la diffusion de certaines représentations des réformes. Les analyses proposées par Debbagh (2012) montrent notamment que les représentations médiatiques des femmes dans les médias marocains reposent sur des mécanismes discursifs qui articulent normes sociales, rapports de pouvoir et positionnements idéologiques. Dans le même sens, Acim (2018) met en évidence la manière dont les médias numériques marocains produisent des représentations discursives de la femme marocaine à travers des choix lexicaux, narratifs et multimodaux qui traduisent des formes implicites de cadrage idéologique. Plus récemment, Hassan et Habibi (2024) soulignent la persistance d'une visibilité limitée des femmes dans la presse écrite marocaine, tandis que Zliha (2018) insiste sur la dimension politique et discursive des réformes du droit de la famille dans le Maroc contemporain.

Les approches consacrées aux rapports entre médias et genre ont progressivement déplacé l'attention des seules représentations féminines vers l'analyse des mécanismes discursifs et symboliques qui structurent les espaces médiatiques. Les travaux de Damian-Gaillard, Frisque et Saitta (2009; 2010) montrent que les médias constituent des espaces où se reproduisent des rapports sociaux de genre tout en participant à la redéfinition des identités professionnelles et des normes journalistiques. Cette perspective a permis de mettre en évidence la dimension structurelle des inégalités de genre dans les pratiques médiatiques ainsi que le rôle du journalisme dans la légitimation de certains modèles sociaux. Dans une approche similaire, Biscarrat (2013) souligne que l'analyse des médias au prisme du genre a profondément renouvelé les lectures critiques du discours médiatique en révélant les mécanismes de domination symbolique qui traversent les productions journalistiques. Ruoho et Torkkola (2018) défendent quant à eux une approche multidimensionnelle des rapports entre genre et journalisme, fondée sur l'articulation entre représentations médiatiques, pratiques professionnelles et structures

institutionnelles. Plus récemment, Olivesi (2023) montre que les discours médiatiques liés aux questions féministes s'inscrivent dans de véritables batailles discursives où se confrontent des logiques politiques, idéologiques et sociales concurrentes.

Cependant, une grande partie des travaux disponibles reste principalement centrée sur les représentations des femmes, la féminisation du journalisme ou les inégalités professionnelles dans les organisations médiatiques. Les mécanismes de construction médiatique du conflit discursif autour des réformes en faveur des droits des femmes demeurent relativement peu interrogés, particulièrement dans le contexte de la presse écrite francophone marocaine. Or, les médias ne se limitent pas à rendre compte des tensions sociales, ils contribuent également à leur reformulation symbolique à travers des opérations de cadrage, de sélection des voix légitimes et de hiérarchisation des positions discursives. La conflictualité sociale apparaît comme une production discursive où certaines oppositions sont accentuées tandis que d'autres sont atténuées ou marginalisées.

À partir de cette perspective, cet article propose une lecture critique des travaux portant sur les rapports entre médias, genre et conflictualité discursive afin d'examiner les principales approches mobilisées dans l'analyse des discours médiatiques relatifs aux droits des femmes. Il s'agit plus précisément d'interroger la manière dont les productions scientifiques permettent de comprendre la construction médiatique des conflits sociaux liés aux réformes de genre, tout en mettant en évidence les limites des analyses consacrées à la presse francophone marocaine. L'étude s'organise autour de quatre axes principaux: les approches théoriques du discours médiatique, les travaux consacrés aux relations entre genre et médias, les recherches portant sur les réformes des droits des femmes comme espace de conflictualité discursive, puis les analyses relatives à la presse francophone marocaine et à ses modes de représentation des enjeux de genre.

Méthodologie

Cette recherche repose sur une analyse qualitative d'un corpus composé de huit articles issus de la presse francophone marocaine (*Aujourd'hui Le Maroc*, *Le Matin* et *L'Opinion*), publiés en 2023 à l'occasion de la Journée internationale des droits des femmes et des débats relatifs à la réforme du Code de la famille. Le choix de ces journaux s'explique par leur place dans le paysage médiatique francophone marocain et par leur couverture régulière des questions relatives aux droits des femmes. L'étude se concentre volontairement sur la presse écrite afin de constituer un corpus homogène permettant une analyse approfondie des mécanismes discursifs mobilisés. La presse numérique francophone n'a pas été intégrée dans cette recherche, ce qui constitue une limite pouvant faire l'objet de travaux ultérieurs.

L'analyse a été réalisée à l'aide du logiciel NVivo 15, un outil d'analyse qualitative assistée par ordinateur permettant d'organiser, de coder et d'explorer des données textuelles. Les huit articles ont d'abord été importés dans le logiciel puis soumis à plusieurs lectures successives afin d'identifier les thèmes récurrents, les acteurs mobilisés et les formes de cadrage médiatique présentes dans le corpus.

Le processus de codage a combiné une démarche inductive et déductive. Certains codes ont été définis à partir du cadre théorique mobilisé dans cette recherche, notamment les notions de réforme, d'égalité, de conflictualité discursive, de cadrage médiatique, de modernisation et de légitimation. D'autres catégories ont émergé progressivement au cours de la lecture du corpus, comme les références à la protection des femmes, aux violences de genre, à la Moukawana, aux libertés individuelles ou encore au leadership féminin.

À partir de ce codage, plusieurs outils d'exploration proposés par NVivo 15 ont été mobilisés. Le nuage de mots a permis d'identifier les termes les plus fréquents du corpus après élimination des mots-outils et des termes sans valeur analytique. Cette visualisation fournit une première indication des thèmes dominants abordés par les articles. Le diagramme hiérarchique (treemap) a quant à lui permis de représenter la répartition des thématiques codées dans l'ensemble du corpus et d'identifier les sujets occupant la place la plus importante dans le traitement médiatique.

Toutefois, ces représentations graphiques n'ont pas été considérées comme des résultats en elles-mêmes. Elles ont constitué des indicateurs exploratoires servant à orienter l'analyse qualitative. L'interprétation s'est ensuite appuyée sur une lecture approfondie des articles afin d'examiner les choix lexicaux, les acteurs cités, les procédés narratifs et les formes de légitimation mobilisées dans les discours journalistiques. L'approche énonciative de Maingueneau (1998; 2014) a été utilisée pour analyser l'organisation des voix et des positions discursives, tandis que l'analyse du discours médiatique a permis d'identifier les mécanismes de cadrage et de construction du conflit.

L'objectif est ainsi de comprendre comment la presse francophone marocaine construit discursivement les réformes relatives aux droits des femmes, comment elle rend visibles certaines tensions sociales et comment elle tend à les reformuler dans un discours institutionnel, modéré et stabilisé.

Médias et construction discursive des réalités sociales

Les médias occupent une place centrale dans la construction des réalités sociales. Ils ne se limitent pas à transmettre des informations, mais participent à la production du sens en sélectionnant, hiérarchisant et cadrant les événements. Selon Charaudeau (2005; 2011), l'information médiatique résulte d'une tension permanente entre la volonté d'informer et la nécessité de capter l'attention du public. Dans cette perspective, les médias produisent des cadres d'interprétation qui orientent la compréhension des phénomènes sociaux.

Cette construction discursive est également liée aux rapports de pouvoir. Fairclough (1995) montre que le discours médiatique contribue à légitimer certaines représentations tout en marginalisant d'autres. De même, Olivesi (2023) et Biscarrat (2013) soulignent que les médias participent à la définition des problèmes publics et à la production de représentations collectives à travers les catégories qu'elles mobilisent.

Les médias jouent également un rôle dans la mise en visibilité des conflits discursifs. Comme le montrent Gallo (2021), Cervulle et Julliard (2018), Verquère (2018) et Gazso (2004), les controverses médiatiques constituent des espaces de confrontation symbolique où différents acteurs cherchent à imposer leur définition légitime des enjeux sociaux. Toutefois, l'accès à la parole publique demeure inégal et reflète des rapports de visibilité et de pouvoir.

Enfin, le cadrage médiatique influence la manière dont les enjeux sociétaux sont perçus. Julliard et Olivesi (2011), Rivas-de-Roca (2020) et Saez (2023) montrent que les médias sélectionnent certains aspects de la réalité et leur accordent une visibilité particulière, orientant ainsi les interprétations possibles. Les médias apparaissent donc comme des acteurs essentiels dans la construction, la hiérarchisation et la mise en débat des réalités sociales.

Genre et médias: approches théoriques et perspectives critiques

Les recherches sur le genre et les médias montrent que les médias participent à la construction et à la reproduction des rapports sociaux entre les femmes et les hommes. Les approches féministes ont mis en évidence que les médias ne sont pas neutres: ils contribuent à produire des normes, des rôles et des hiérarchies symboliques en accordant une visibilité différenciée aux femmes et aux hommes (Damian-Gaillard et al., 2009; 2010). Comme le soulignent Sedel (2021), Ruoho et Torkkola (2018) ainsi que Biscarrat (2013), les représentations médiatiques ne reflètent pas seulement les réalités sociales; elles participent également à leur construction en définissant les identités, les rôles sociaux et les formes de légitimité.

Les travaux consacrés aux représentations médiatiques des femmes montrent la persistance de mécanismes de stéréotypisation et d'invisibilisation. Les femmes sont fréquemment associées à leur rôle familial, à leur apparence ou à leur dimension émotionnelle plutôt qu'à leur expertise ou à leur capacité d'action (Benjebria, 2015). Debbagh (2012) et Acim (2018) soulignent que ces représentations contribuent à maintenir certaines formes d'inégalités symboliques, tandis que Hassan et Habibi (2024), Richard et al. (2022) et Gazso (2004) montrent que, malgré une visibilité accrue, les représentations médiatiques des femmes restent souvent encadrées par des normes sociales dominantes.

L'analyse du genre dans les médias implique également de prendre en compte les conditions de production de l'information. Les recherches de Lassal (2017), Cardon et Roharik (2016), Damian-Gaillard et al. (2010), Gazi et Dimitrakopoulou (2016), Cunha et Martins (2023) ainsi que Topić et Bruegmann (2020) montrent que les organisations médiatiques demeurent traversées par des rapports de pouvoir qui influencent l'accès aux postes de responsabilité, la sélection des sujets et les critères de légitimité professionnelle. Ainsi, l'étude des rapports entre genre et médias doit articuler l'analyse des représentations, des pratiques journalistiques et des rapports de pouvoir qui structurent les institutions médiatiques.

Les réformes des droits des femmes comme espace de conflictualité discursive

Les réformes relatives aux droits des femmes constituent un espace privilégié d'observation des tensions qui traversent les sociétés contemporaines. Au-delà de leur dimension juridique ou institutionnelle, elles deviennent des objets de débat public où s'affrontent différentes conceptions de la famille, de la citoyenneté, de l'égalité et du changement social. Comme le soulignent Colley et al. (2020), Hodgins et O'Connor (2021), Collado et Vázquez (2023), Tildesley et al. (2021) ainsi que Cortis et al. (2021), les politiques d'égalité suscitent souvent des résistances lorsqu'elles remettent en question des normes sociales, culturelles ou institutionnelles profondément ancrées. Les réformes de genre apparaissent ainsi comme des espaces de conflictualité où se confrontent des acteurs favorables au changement et d'autres attachés au maintien des normes existantes.

Dans ce contexte, les médias jouent un rôle central dans la mise en visibilité et l'interprétation de ces réformes. Selon Saez (2023), la médiatisation des enjeux sociétaux repose sur des choix discursifs qui valorisent certains aspects tout en marginalisant d'autres. Verquère (2018) et Gallo (2021) montrent que les controverses médiatiques constituent des espaces de lutte symbolique où différentes définitions du problème s'opposent. Les réformes des droits des femmes peuvent ainsi être présentées soit comme des avancées vers l'égalité et la justice

sociale, soit comme des menaces pour l'ordre social ou les valeurs traditionnelles. Comme le souligne Olivesi (2023), une réforme devient un véritable problème public à travers les processus de nomination, de cadrage et de discussion mis en œuvre dans l'espace médiatique.

Toutefois, les médias ne se limitent pas à produire ou à amplifier les tensions; ils participent également à leur stabilisation. Fairclough (1995) montre que le discours médiatique contribue à légitimer certaines interprétations au détriment d'autres. Dans le même sens, Charaudeau (2011) rappelle que les médias sont soumis à une double logique d'information et de captation qui peut conduire à la fois à la dramatisation et à l'atténuation des conflits. Julliard et Olivesi (2011) soulignent que cette construction du consensus repose souvent sur une sélection des acteurs et des discours jugés légitimes, tandis que Gallo (2021) met en évidence la récurrence de cadres discursifs opposant réforme et résistance, modernité et tradition ou encore égalité et conservatisme.

Les réformes des droits des femmes apparaissent ainsi comme des espaces de conflictualité discursive où se croisent résistances sociales, enjeux institutionnels et cadrages médiatiques. Les médias participent simultanément à la mise en débat, à la légitimation et à la stabilisation de ces réformes, contribuant ainsi à façonner leur compréhension dans l'espace public.

La presse francophone marocaine et les discours sur les droits des femmes

La presse francophone marocaine constitue un terrain pertinent pour analyser les discours relatifs aux droits des femmes en raison de sa place particulière dans l'espace médiatique national. S'adressant principalement à un lectorat urbain, instruit et proche des débats institutionnels et politiques, elle participe à la circulation des idées liées aux réformes sociales et aux transformations sociétales. Selon Elidrissi (2026), cette presse occupe une position spécifique dans la diffusion des débats portant sur la modernisation et le changement social.

Sans être homogène, la presse francophone marocaine privilégie souvent des cadres de lecture associés à la citoyenneté, au développement, aux réformes et aux droits. Debbagh (2012) montre qu'elle participe à la construction des représentations sociales des femmes en articulant discours institutionnels, normes sociales et enjeux de modernité. Toutefois, comme le souligne Acim (2018), ces représentations demeurent marquées par une certaine ambivalence: les médias peuvent soutenir les réformes tout en reproduisant des cadres traditionnels concernant la place des femmes dans la société.

Les recherches consacrées aux représentations médiatiques des femmes mettent en évidence une tension entre visibilité croissante et persistance de formes de cadrage limitées. Hassan et Habibi (2024) montrent que l'augmentation de la présence des femmes dans les discours médiatiques ne s'accompagne pas toujours d'une reconnaissance pleine de leur rôle social et politique. Les femmes restent fréquemment associées à des catégories telles que la mère, l'épouse, la victime ou la bénéficiaire des réformes. Debbagh (2012), Acim (2018) et Benjebria (2015) soulignent que ces représentations peuvent contribuer à maintenir certains stéréotypes et à limiter la place accordée aux voix féminines elles-mêmes.

Ainsi, la presse francophone marocaine participe à la visibilité des réformes relatives aux droits des femmes tout en les inscrivant dans des cadres discursifs largement institutionnels. Elle contribue à la fois à la reconnaissance de ces enjeux et à la reproduction de certaines représentations dominantes qui encadrent le débat public.

Analyse du corpus: cadrage médiatique et stabilisation discursive des réformes

L'analyse repose sur un corpus de huit articles issus de la presse francophone marocaine (*Aujourd'hui Le Maroc*, *Le Matin* et *L'Opinion*), publiés au cours de l'année 2023. Ces articles traitent de plusieurs thématiques liées aux droits des femmes, notamment la réforme du Code de la famille, la lutte contre les violences faites aux femmes, le harcèlement sexuel, l'égalité professionnelle, les libertés individuelles, le leadership féminin et les mobilisations du 8 mars.

Après l'importation du corpus dans le logiciel NVivo 15, un codage thématique a été réalisé afin d'identifier les principaux thèmes, les acteurs mobilisés et les formes de cadrage discursif présentes dans les articles. Le nuage de mots et le diagramme hiérarchique ont constitué des outils exploratoires permettant de repérer les thématiques dominantes du corpus. Toutefois, l'analyse présentée ci-dessous repose principalement sur une lecture qualitative approfondie des articles et sur l'examen des extraits les plus significatifs.

L'objectif est de comprendre comment la presse francophone marocaine construit discursivement les réformes relatives aux droits des femmes, quels acteurs sont présentés comme légitimes pour intervenir dans le débat public et comment les tensions sociales associées à ces réformes sont mises en récit dans l'espace médiatique.

Figure 1. *Nuage de mots*

Source: NVIVO 15

Le nuage de mots a été généré à partir des huit articles du corpus à l'aide du logiciel NVivo 15. Après suppression des mots-outils et des termes grammaticaux sans valeur analytique, le logiciel a identifié les mots les plus fréquents du corpus. Cette représentation permet d'obtenir une première vue d'ensemble des thématiques dominantes avant l'analyse qualitative détaillée.

Le nuage de mots fournit une première visualisation des thématiques dominantes du corpus. Les termes les plus fréquents sont notamment *femmes*, *droits*, *famille*, *réforme*, *égalité*, *Moudawana*, *violence* et *protection*. Cette récurrence indique que les articles analysés sont principalement centrés sur les débats relatifs aux droits des femmes, à la réforme du Code de la famille et aux mécanismes de protection et d'égalité.

La présence simultanée de termes tels que *réforme*, *famille*, *Moudawana* et *égalité* suggère que les enjeux juridiques et institutionnels occupent une place importante dans le traitement médiatique de ces questions. Les articles abordent fréquemment les réformes législatives comme des instruments de transformation sociale visant à améliorer la situation des femmes et à renforcer leurs droits.

Par ailleurs, l'apparition de mots tels que *violence*, *harcèlement*, *protection* et *droits* montre que le corpus accorde également une attention particulière aux problématiques liées aux violences de genre et aux dispositifs destinés à y répondre. Ces thèmes sont souvent associés à l'action des institutions publiques et aux initiatives de réforme.

Enfin, la fréquence de termes comme *coordination*, *conférence*, *public*, *développement* ou *conventions* met en évidence la place accordée aux acteurs institutionnels, associatifs et politiques dans le traitement médiatique des droits des femmes. Cette observation a ensuite été approfondie par l'analyse qualitative des articles, qui a permis d'examiner plus précisément les formes de légitimation, les acteurs mobilisés et les cadrages discursifs présents dans le corpus.

Le nuage de mots constitue ainsi un outil exploratoire permettant d'identifier les principaux champs lexicaux du corpus. Toutefois, il ne permet pas à lui seul d'interpréter les significations sociales des discours; celles-ci ont été analysées à partir de l'étude détaillée du contenu des articles.

Un cadrage institutionnel dominant des droits des femmes

L'analyse du corpus met en évidence une forte présence des acteurs institutionnels dans le traitement médiatique des droits des femmes. Les réformes sont principalement présentées à travers les initiatives de l'État, les discours officiels, les institutions publiques ou les organisations reconnues. Les articles accordent une place importante aux responsables politiques, aux ministères, aux organismes publics et aux organisations internationales, qui apparaissent comme les principaux acteurs du changement.

Cette tendance apparaît clairement dans l'article consacré au lancement du premier dispositif national contre le harcèlement sexuel. Celui-ci insiste sur la mobilisation des institutions publiques et présente la réforme comme une action coordonnée entre plusieurs acteurs étatiques. L'article souligne notamment que l'initiative est menée «en partenariat avec les ministères et les institutions clés en matière d'égalité des sexes et des droits des femmes» et qu'elle vise à mettre en place «un dispositif intégré basé sur l'innovation technologique en faveur de l'égalité».

Le même cadrage apparaît dans l'article «Code de la famille: Une réforme sans précédent». La réforme y est principalement légitimée par le discours royal et par les références à la Constitution de 2011. L'article rappelle que le Code de la famille a constitué «un véritable bond en avant» mais qu'il est désormais nécessaire de poursuivre la réforme afin d'atteindre les objectifs d'égalité entre les femmes et les hommes.

Cette logique se retrouve également dans l'article consacré au leadership féminin. Les enjeux liés à l'égalité sont abordés à travers les interventions d'experts, de responsables institutionnels et d'acteurs publics. Le ministre de l'Inclusion économique y affirme que le

changement doit passer par des mécanismes capables de soutenir les initiatives favorables à l'égalité professionnelle.

L'ensemble du corpus montre ainsi que les droits des femmes sont principalement construits comme une question de réforme publique et de modernisation institutionnelle. Les acteurs étatiques, les experts et les organisations reconnues occupent une position centrale dans le discours médiatique, ce qui contribue à légitimer les réformes tout en inscrivant le débat dans un cadre institutionnel largement consensuel.

Une conflictualité sociale présente mais atténuée

Les articles analysés abordent des questions qui sont potentiellement conflictuelles dans le contexte marocain: réforme de la Moudawana, mariage des mineures, polygamie, filiation, libertés individuelles ou encore égalité entre les femmes et les hommes. Toutefois, ces tensions sont rarement présentées sous la forme d'une confrontation directe entre groupes opposés. Elles sont généralement reformulées dans un registre institutionnel et réformiste.

L'article consacré au plaidoyer des collectifs féministes pour une réforme du Code de la famille évoque ainsi «la nécessité urgente de revoir la Moudawana» afin de garantir «les droits et la dignité des femmes et des enfants» et insiste sur la recherche d'un «équilibre au sein de la famille» plutôt que sur l'existence d'un conflit social ouvert. De même, les revendications concernant la polygamie, le mariage des mineures ou la filiation sont présentées comme des propositions de réforme juridique destinées à adapter le droit aux évolutions de la société.

Cette logique apparaît également dans l'entretien avec Rhizlaine Benachir. Bien que celle-ci critique explicitement les logiques patriarcales et les discriminations persistantes, elle présente la réforme comme un moyen de construire «un équilibre juste entre l'homme, la femme et l'enfant» plutôt que comme une rupture radicale avec l'ordre social existant.

Ainsi, le corpus ne nie pas l'existence de tensions sociales. Cependant, celles-ci sont généralement intégrées dans un discours centré sur la réforme, le dialogue, l'amélioration progressive et la recherche de solutions institutionnelles. La conflictualité est donc présente mais largement encadrée par un vocabulaire consensuel.

Une hiérarchisation des acteurs dans le discours médiatique

L'analyse révèle également une hiérarchisation importante des voix présentes dans les articles. Les responsables institutionnels, les représentants associatifs reconnus, les experts et les acteurs politiques occupent la place centrale dans la construction du discours médiatique.

Dans l'article consacré à la réforme du Code de la famille, les principales prises de parole sont attribuées aux coordinations féministes, aux juristes, aux responsables associatifs et aux représentants institutionnels. Les femmes ordinaires directement concernées par les difficultés évoquées apparaissent peu comme sources principales d'information.

La même tendance est observable dans l'entretien avec Rhizlaine Benachir, où l'ensemble des enjeux liés à la réforme est présenté à travers la parole d'une représentante associative investie dans le plaidoyer pour les droits des femmes. Le discours médiatique privilégie donc les acteurs disposant déjà d'une légitimité institutionnelle ou militante.

Cette hiérarchisation contribue à construire les réformes comme des questions relevant de l'expertise, du droit et de l'action publique. Les femmes apparaissent fréquemment comme bénéficiaires des réformes ou comme groupe social concerné, mais plus rarement comme

sujets parlants à partir de leur expérience personnelle. Cette organisation des voix participe à la stabilisation du débat en privilégiant des acteurs capables de produire un discours compatible avec les cadres institutionnels dominants.

Les choix lexicaux: réforme, égalité et protection

L'analyse lexicale du corpus met en évidence la récurrence d'un vocabulaire associé à la réforme, à l'égalité et à la protection. Les termes «réforme», «égalité», «droits», «protection», «Constitution», «conventions internationales», «famille» ou encore «développement» apparaissent de manière régulière dans les différents articles.

Dans l'article portant sur la réforme du Code de la famille, les acteurs interrogés plaident pour «des législations égalitaires» et pour l'intégration du principe d'égalité dans l'ensemble des dispositions juridiques relatives à la famille. De même, Rhizlaine Benachir insiste sur la nécessité d'une «égalité effective entre les femmes et les hommes» ainsi que sur l'harmonisation du Code avec la Constitution de 2011 et les conventions internationales ratifiées par le Maroc.

Même lorsque les articles abordent des sujets sensibles tels que les violences faites aux femmes, le harcèlement sexuel ou les libertés individuelles, ces questions sont fréquemment associées à des notions de protection, d'encadrement juridique et d'amélioration des dispositifs existants.

Ce choix lexical contribue à produire une représentation positive des réformes. Les changements proposés apparaissent comme des réponses rationnelles à des problèmes sociaux identifiés plutôt que comme des revendications conflictuelles susceptibles de remettre profondément en cause l'ordre social.

Des procédés narratifs orientés vers la résolution des problèmes

L'un des éléments récurrents du corpus concerne la structure narrative des articles. Ceux-ci suivent souvent un schéma similaire: identification d'un problème social, présentation d'acteurs légitimes, puis mise en avant d'une solution institutionnelle.

Dans l'article consacré aux libertés individuelles, le point de départ est constitué par les résultats d'un sondage révélant des attentes de changement dans la société marocaine. L'article se termine par l'appel à la mise en place d'une législation capable de mieux garantir les droits et libertés des citoyens.

De même, l'article relatif au plaidoyer pour la réforme du Code de la famille commence par l'identification des limites de la Moudawana actuelle avant de présenter les réformes proposées comme des solutions permettant de répondre aux transformations de la société marocaine.

Cette structure narrative contribue à produire un effet de stabilisation discursive. Les tensions sociales sont reconnues mais rapidement intégrées dans un récit centré sur la capacité des institutions à apporter des réponses adaptées. Le conflit devient ainsi un problème public susceptible d'être résolu par la réforme.

L'analyse du corpus montre que la presse francophone marocaine privilégie une représentation institutionnelle des réformes relatives aux droits des femmes. Les enjeux étudiés sont principalement abordés à travers les discours des institutions, des experts et des organisations reconnues, qui apparaissent comme les principaux acteurs du changement. Les tensions sociales liées à la réforme du Code de la famille, aux libertés individuelles ou à l'égalité entre les sexes sont présentes dans les articles, mais elles sont généralement reformulées dans un discours centré sur la réforme, la protection et la modernisation.

Les résultats montrent également que le traitement médiatique accorde une place importante aux principes d'égalité, de justice et de protection des droits, tout en privilégiant des récits orientés vers la résolution des problèmes. Ainsi, la presse francophone marocaine ne se contente pas de rendre visibles les débats autour des droits des femmes; elle contribue également à les organiser dans un cadre discursif relativement stabilisé, où les conflits sont reconnus mais intégrés dans une logique de réforme et de consensus.

Figure 2. *Diagramme hiérarchique des thématiques encodées*

Source: NVIVO 15

Le diagramme hiérarchique a été produit à partir du corpus codé dans NVivo 15. Chaque rectangle correspond à un article du corpus et sa taille représente son poids relatif dans l'ensemble des données analysées. Cette visualisation permet d'identifier les thématiques les plus présentes et d'observer la diversité des sujets abordés dans les articles consacrés aux droits des femmes. La figure montre que le corpus est structuré autour de plusieurs thématiques complémentaires. Plusieurs articles portent directement sur la réforme du Code de la famille (Plaidoyer à Rabat pour la réforme du Code de la famille, Code de la famille: une réforme sans précédent et Interview avec Rhizlaine Benachir: La réforme de la Moudawana n'est pas un luxe, mais une nécessité absolue). Ces contributions accordent une place importante aux questions d'égalité juridique, de mariage, de filiation, de tutelle et de protection des droits des femmes.

D'autres articles abordent les droits des femmes à travers des problématiques plus spécifiques telles que les libertés individuelles, la lutte contre le harcèlement sexuel, le leadership

féminin ou encore les mobilisations du 8 mars. Cette diversité thématique montre que les droits des femmes ne sont pas traités uniquement sous l'angle juridique, mais également à travers les enjeux de participation sociale, de protection contre les violences et d'égalité dans l'espace public.

Toutefois, le diagramme hiérarchique ne constitue pas un résultat analytique en lui-même. Il fournit une représentation synthétique de la répartition des thèmes dans le corpus et permet d'identifier les sujets les plus présents. L'interprétation sociologique repose ensuite sur l'analyse qualitative détaillée des articles, des acteurs mobilisés, des choix lexicaux et des formes de cadrage médiatique examinés dans les sections suivantes.

Conclusion

Cette étude avait pour objectif d'analyser la manière dont la presse francophone marocaine construit discursivement les réformes relatives aux droits des femmes. À partir d'un corpus de huit articles publiés en 2023 et analysés à l'aide du logiciel NVivo 15, il a été possible d'identifier plusieurs tendances récurrentes dans le traitement médiatique de ces enjeux.

Dans la continuité des travaux de Charaudeau (2005; 2011), les résultats montrent que l'information médiatique ne constitue pas un simple reflet de la réalité sociale. Les articles étudiés sélectionnent certains acteurs, privilégient certaines thématiques et proposent des cadres d'interprétation qui orientent la compréhension publique des réformes relatives aux droits des femmes. Les médias participent ainsi à la construction symbolique des enjeux sociaux en leur donnant une forme discursive spécifique.

L'analyse du corpus met en évidence la prédominance d'un cadrage institutionnel. Les questions relatives à la réforme de la Moudawana, aux libertés individuelles, à la lutte contre les violences faites aux femmes, au harcèlement sexuel ou encore à l'égalité professionnelle sont principalement abordées à travers les discours des institutions publiques, des responsables politiques, des experts et des associations reconnues. Cette centralité des acteurs institutionnels rejoint les analyses de Fairclough (1995), pour qui le discours participe à la production et à la légitimation des rapports de pouvoir en accordant une visibilité différenciée aux acteurs présents dans l'espace public.

Les résultats montrent également que les tensions sociales associées aux réformes des droits des femmes sont présentes dans les articles analysés. Les débats relatifs au mariage des mineures, à la polygamie, à la tutelle, à la filiation, aux violences de genre ou aux libertés individuelles témoignent de l'existence de controverses importantes au sein de la société marocaine. Toutefois, ces tensions sont généralement reformulées dans un registre discursif centré sur la réforme, la protection, le dialogue, l'amélioration et la modernisation. Cette observation rejoint les travaux de Gallo (2021) et de Verquère (2018), qui montrent que les médias contribuent à organiser les controverses en les intégrant dans des formes discursives socialement acceptables.

L'approche énonciative de Maingueneau (1998; 2014) permet également de mettre en évidence une hiérarchisation des voix dans le corpus. Les institutions, les experts, les responsables publics et les représentants associatifs occupent une place centrale dans les articles, tandis que les femmes directement concernées apparaissent plus rarement comme sujets parlants. Cette organisation discursive confirme les observations de Julliard et Olivesi (2011) sur les mécanismes de légitimation différenciée des discours dans l'espace médiatique. Elle rejoint également les analyses de Debbagh (2012), Acim (2018) ainsi que celles de Hassan et Habibi (2024), qui soulignent les limites persistantes de la visibilité médiatique des femmes et de leurs expériences dans le contexte marocain.

Ainsi, la presse francophone marocaine contribue à rendre visibles les réformes relatives aux droits des femmes tout en les inscrivant dans un cadre discursif largement institutionnalisé. Les conflits sociaux ne sont pas absents, mais ils sont généralement reformulés dans une logique de régulation, de réforme et de consensus. Cette construction discursive participe à la légitimation publique des réformes, tout en réduisant parfois la visibilité des résistances, des expériences ordinaires et des voix moins institutionnalisées.

Cette recherche présente néanmoins certaines limites. Le corpus demeure restreint et se concentre exclusivement sur la presse écrite francophone marocaine. L'élargissement de l'étude à un corpus plus important, intégrant la presse arabophone, la presse numérique ou d'autres périodes de réforme, permettrait d'approfondir la compréhension des cadrages médiatiques des droits des femmes. De même, l'analyse des images, des titres, des dispositifs visuels et des discours numériques constituerait une piste particulièrement féconde pour explorer les nouvelles formes de conflictualité discursive autour des questions de genre dans l'espace public marocain.

Abstract. This article examines how the Moroccan Francophone written press addresses reforms related to women's rights, through a corpus of articles published around International Women's Day in 2023. It focuses on how these reforms, which are often linked to broader social tensions, are reshaped in journalistic discourse through lexical choices, information framing, and enunciative strategies. The study is grounded in media discourse analysis and draws on the work of Charaudeau, Maingueneau, and Fairclough. The analysis suggests that the Moroccan Francophone press often offers these reforms an institutional, stabilized, and relatively consensual representation. In doing so, media discourse tends to reduce the visibility of social tensions and to present conflict in a more controlled and acceptable form.

Keywords: discourse analysis, discursive conflict, media framing, institutional reforms, women's rights

Rezumat. Acest articol analizează modul în care presa scrisă francofonă marocană prezintă reformele legate de drepturile femeilor, pornind de la un corpus de articole publicate cu ocazia Zilei internaționale a drepturilor femeilor în 2023. Am putut observa modul în care aceste reforme, adesea supuse tensiunilor sociale, sunt preluate și reformulate în discursul jurnalistic prin diferite alegeri lexicale, prin modul de încadrare a informației și procedeele de enunțare. Studiul nostru se înscrie în câmpul analizelor discursurilor mediatică și se sprijină mai cu seamă pe cele întreprinse de Charaudeau, Maingueneau și Fairclough. Analiza noastră arată felul în care presa francofonă marocană tinde să dea reformelor în favoarea drepturilor femeilor o reprezentare instituțională, stabilizată și relativ consensuală. Această modalitate discursivă contribuie astfel la reducerea vizibilității tensiunilor sociale și la prezentarea conflictelor sub o formă controlată mediatică.

Cuvinte-cheie: analiza discursului, conflict discursiv, cadraj mediatic, reforme instituționale, drepturile femeilor

Références

- Acim, R. (2018). «The Moroccan digital media's representation of the Moroccan woman: A multi-modal analysis to Hespess discourse». *Journal of Applied Journalism & Media Studies*, 7(2), pp. 329-350. https://doi.org/10.1386/ajms.7.2.329_1
- Benjebria, L.A.A. (2015). *Présence et représentations des femmes dans la presse écrite française et québécoise: étude des cas du Devoir, du Monde, du Nouvel Observateur et de L'Actualité en 2013*. Université du Québec à Montréal.

- Biscarrat, L. (2013). *L'analyse des médias au prisme du genre: formation d'une épistémè*, HAL. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01998887>
- Cardon, V., & Roharik, I. (2016). «Le déploiement temporel des inégalités de genre dans le monde du journalisme». *Temporalités*, 23. <https://doi.org/10.4000/temporalites.3386>
- Cervulle, M., & Julliard, V. (2018). «Le genre des controverses: approches féministes et queer». *Questions de Communication*, 33, pp. 7-22. <https://doi.org/10.4000/questionsdecommunication.12076>
- Charaudeau, P. (2005). *Les médias et l'information: l'impossible transparence du discours*. De Boeck.
- Charaudeau, P. (2011). *Les médias et l'information: l'impossible transparence du discours* (2e éd.). De Boeck.
- Collado, C.C., & Vázquez, S. (2023). Resistance and counter-resistance to gender equality policies in Spanish universities. *Papers. Revista de Sociologia*. <https://doi.org/10.5565/rev/papers.3105>
- Colley, L., Williamson, S., & Foley, M. (2020). «Understanding, ownership, or resistance: Explaining persistent gender inequality in public services». *Gender, Work & Organization*, 28(1), pp. 284-300. <https://doi.org/10.1111/gwao.12553>
- Cortis, N., Foley, M., & Williamson, S. (2021). «Change agents or defending the status quo? How senior leaders frame workplace gender equality». *Gender, Work & Organization*, 29(1), pp. 205-221. <https://doi.org/10.1111/gwao.12742>
- Cunha, M.J., & Martins, R. (2023). Female journalists who have reached the top: Perceptions on communication, leadership, and gender bias in the Portuguese press. *Corporate Communications: An International Journal*, 28(7), pp. 84-100. <https://doi.org/10.1108/ccij-01-2023-0004>
- Damian-Gaillard, B. (2009). «Le journalisme au prisme du genre». *Questions de Communication*, 15, pp. 175-201. <https://doi.org/10.4000/questionsdecommunication.544>
- Damian-Gaillard, B., Frisque, C., & Saitta, E. (2010). *Le journalisme au féminin*. Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.13715>
- Debbagh, M. (2012). «Discourse analysis of the representations of women in Moroccan broadcast news». *The Journal of North African Studies*, 17(4), pp. 653-670. <https://doi.org/10.1080/13629387.2012.685248>
- Elidrissi, M. (2026). *La légitimité linguistique dans la presse marocaine d'expression française*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18160809>
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. Edward Arnold.
- Gallo, E. (2021). *La polémique comme miroir de la société: un débat médiatisé sur le féminisme et les libertés des femmes*. HAL. <https://hal.science/hal-03502396>
- Gazso, A. (2004). «Women's inequality in the workplace as framed in news discourse: Refracting from gender ideology». *Canadian Review of Sociology*, 41(4), pp. 449-473. <https://doi.org/10.1111/j.1755-618x.2004.tb00786.x>
- Gazi, A., & Dimitrakopoulou, D. (2016). «“If you don't act, you are not going to get anything”: Professional identity and gender equality in Greek and Cypriot media organisations». *Mediekultur*, 32(61). <https://doi.org/10.7146/mediekultur.v32i61.22511>
- Hassan, A., & Habibi, H. (2024). Quelle place pour les femmes dans la presse écrite marocaine? Cas des journaux: *Le Matin*, *L'Opinion* et *Aujourd'hui Le Maroc*. *Filanderas*, 9, pp. 7-25. https://doi.org/10.26754/ojs_filanderas/fil.2024911387
- Hodgins, M., & O'Connor, P. (2021). «Progress, but at the expense of male power? Institutional resistance to gender equality in an Irish university». *Frontiers in Sociology*, 6. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.696446>
- Julliard, V., & Olivesi, A. (2011). «La presse écrite d'information: un média aveugle à la question du genre». *Sciences de la Société*, 83, pp. 36-53. <https://doi.org/10.4000/sds.2132>
- Lassal, G. (2017). *JournalistEs / Femmes: rapports sociaux de sexe au sein des rédactions*. <http://dante.univ-tlse2.fr/7045/>
- Maingueneau, D. (1998). *Analyser les textes de communication*. Dunod.
- Maingueneau, D. (2014). *Discours et analyse du discours*. Armand Colin.
- Olivesi, A. (2023). *Analyser le discours médiatique de genre*, HAL. <https://hal.science/tel-04707334>
- Richard, A., Bastin, G., & Portet, F. (2022). «GenderedNews: Une approche computationnelle des écarts de représentation des genres dans la presse française». *arXiv*. <http://arxiv.org/abs/2202.05682>

- Rivas-de-Roca, R. (2020). «Ética periodística para una información con perspectiva de género». *aDResearch ESIC International Journal of Communication Research*, 22(22), pp. 82-97. <https://doi.org/10.7263/adresic-022-04>
- Ruoho, I., & Torkkola, S. (2018). «Journalism and gender: Toward a multidimensional approach». *Nordicom Review*, 39(1), pp. 67-79. <https://doi.org/10.2478/nor-2018-0002>
- Saez, V.G.Y. (2023). *The discourse of El País and La Vanguardia about women and their rights: A representation of the Spanish Transition to democracy (1976-1982)*, HAL. <https://theses.hal.science/tel-04186912>
- Sedel, J. (2021). «Le genre du “Quatrième pouvoir”». *Le Temps des Médias*, 36(1), pp. 47-61. <https://doi.org/10.3917/tdm.036.0047>
- Tildesley, R., Lombardo, E., & Verge, T. (2021). «Power struggles in the implementation of gender equality policies: The politics of resistance and counter-resistance in universities». *Politics & Gender*, 18(4), pp. 879-910. <https://doi.org/10.1017/s1743923x21000167>
- Topić, M., & Bruegmann, C. (2020). «„The girls at the desk”: Timeless blokishness in the newsroom culture in the British press?». *Journalism Studies*, 22(1), pp. 77-95. <https://doi.org/10.1080/1461670x.2020.1854620>
- Verquère, L. (2018). *Médias, genre et problème public: la construction médiatique du problème public autour du congé paternité: le cas du magazine féministe Causette*. DUMAS. <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-02512473>
- Zliha, M.B. (2018). *Discours et droit marocain de la famille sous Mohammed VI: une orientation politique du processus de réforme et sa représentation*. Thèses.fr. <http://www.theses.fr/2018STRAA010>

**IV. ISTORIA SOCIALĂ
A ȘTIINTELOR SOCIALE/HISTOIRE
SOCIALE DES SCIENCES SOCIALES**

Trei decenii de transformări: Noul Management Public, managerialismul și asigurarea calității în învățământul superior

*Ștefan Boncu*¹

Rezumat. După 1990, universitățile au fost remodelate de logica Noului Management Public (NMP), de ascensiunea managerialismului și de instituționalizarea mecanismelor de asigurare a calității. Studiul de față analizează critic modul în care aceste transformări au reconfigurat guvernanta academică, autonomia profesională și relația dintre universitate și societate. Argumentul central este că, deși NMP a introdus transparență, responsabilizare și eficiență, el a generat simultan efecte secundare semnificative: intensificarea birocratizării, erodarea ethosului academic și proliferarea unei culturi a performativității.

Cuvinte-cheie: universitatea neo-liberală, managerialism, asigurarea calității, cultura auditului, performativitate, autonomie academică, guvernanta universitară

În ultimele trei decenii, învățământul superior a devenit un teren privilegiat pentru experimente de reformă instituțională, în care logica Noului Management Public (NMP), ascensiunea managerialismului și instituționalizarea mecanismelor de asigurare a calității (AQ) au remodelat profund structurile, practicile și identitățile universitare (Fethke & Policano, 2013).

De la începutul anilor '90, universitățile au fost supuse unor presiuni convergente: globalizarea pieței educaționale, intensificarea competiției internaționale, creșterea cererii sociale pentru responsabilitate și eficiență, precum și transformarea cunoașterii într-un bun strategic pentru economiile bazate pe inovare. În acest context, universitățile au fost chemate să devină instituții „moderne”, „flexibile”, „competitive” și „orientate spre rezultate”, adoptând instrumente manageriale inspirate din sectorul privat (Clark, 1998; Zielke *et al.*, 2023).

Aceste transformări au fost legitimate prin discursuri despre modernizare (Machado & Davim, 2023), eficiență și responsabilitate publică în spiritul neoliberalismului, dar au generat și tensiuni profunde. Literatura de specialitate subliniază că NMP și managerialismul nu sunt simple instrumente tehnice, ci proiecte politice și culturale care redefinesc relația dintre stat, instituții și profesioniști. În universități, ele au produs o reconfigurare a guvernanței

1. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; E-mail: boncu@uaic.ro

(Carnegie & Tuck, 2010), o redistribuire a puterii interne și o transformare semnificativă a ethosului academic (Macfarlane, 2024). În paralel, asigurarea calității a devenit un mecanism central de reglementare, introducând standarde, indicatori și proceduri care au consolidat cultura auditului (Shore & Wright, 2003) și performativitatea (Floyd, 2022).

În textul de față, ne propunem să oferim o analiză critică, comprehensivă și echilibrată a acestor transformări, examinând atât beneficiile, cât și efectele secundare ale NMP, managerialismului și AQ în învățământul superior.

Ce este neoliberalismul?

Neoliberalismul este o ideologie politică și economică și un model de guvernare care pune accentul pe piața liberă, competitivitate, responsabilitatea individuală și reducerea rolului statului în economie. Termenul apare încă din anii '30 ai veacului trecut, în cercul unor economiști precum Hayek și von Mises (Rodrigues, 2013), ca reacție la declinul liberalismului clasic și la ascensiunea statului intervenționist. A fost promovat global de instituții precum FMI și Banca Mondială și a devenit dominant în anii 1980 (Monbiot & Hutchison, 2024).

Neoliberalismul a generat politici ca privatizarea, austeritatea fiscală și reducerea cheltuielilor publice, flexibilizarea pieței muncii, globalizarea și, pe cât posibil, promovarea comerțului liber. A transformat profund societățile prin creșterea rolului sectorului privat și globalizarea capitalului (Thorsen, 2010). Este criticat pentru că a determinat creșterea inegalităților și a încurajat inițiativele de privatizare a educației și sănătății, cu efecte grave asupra accesului și echității.

Așadar, neoliberalismul este ideologia care transformă piața într-un principiu de organizare a întregii societăți, reducând rolul statului și punând accent pe competiție, responsabilitate individuală și eficiență economică (Cayla, 2023). De aceea, universitatea neoliberală este instituția de învățământ superior în care piața devine principiu de guvernare, cunoașterea devine produs, iar profesorii se transformă în resursă gestionată prin metrici, competiție și audit (Rustin, 2016). De prisos să precizăm că piața nu este un model potrivit pentru universitate pentru că logica pieței (competitivitate, profit, eficiență, măsurabilitate) este incompatibilă cu logica cunoașterii (curiozitate, risc intelectual, timp pentru reflecție, autonomie, gândire critică).

Noul Management Public

Noul Management Public a apărut în anii 1980-1990 ca răspuns la percepția că sectorul public este inefficient, rigid și incapabil să răspundă rapid schimbărilor economice și sociale. Autori precum Christopher Hood (1991) au conceptualizat NMP ca un set de principii inspirate din managementul privat, menite să introducă eficiență, responsabilitate și orientare spre rezultate în instituțiile publice, inclusiv în universități. În esență, NMP promovează: descentralizarea și autonomia managerială; orientarea către performanță și indicatori măsurabili; cvasi-piețe și competiție între instituții; audit, evaluare externă și raportare publică; contractualism și responsabilitate individuală.

Genealogia NMP este inseparabilă de ascensiunea neoliberalismului (Dutta *et al.*, 2023). Reformele inspirate de NMP au fost adesea parte a unui proiect mai amplu de reconfigurare a statului, în care logica pieței devine modelul dominant pentru organizarea serviciilor publice. În acest sens, NMP nu este doar o tehnică managerială, ci o ideologie a guvernării, care redefinesc relația dintre stat, instituții și cetățeni.

În universități, NMP a fost introdus în contextul creșterii masificării învățământului superior, al presiunilor bugetare și al nevoii de a demonstra „valoarea” investițiilor publice. Finanțarea pe bază de performanță, indicatorii bibliometrici, competițiile pentru granturi și auditul calității sunt expresii ale acestei logici.

NMP va prezenta un proiect tehnic, dar literatura critică (Shore & Wright, 2015; Deem *et al.*, 2007) subliniază că el produce o cultură a conformității, în care instituțiile urmăresc indicatorii mai mult decât misiunea academică. Generează, de asemenea, o redistribuire a puterii, favorizând conducerea executivă în detrimentul guvernantei colegiale și, am spune, extrem de grav, o redefinire a profesorilor ca „producători de rezultate”, nu ca intelectuali autonomi. Astfel, NMP introduce, de fapt, o tensiune structurală între logica managerială și ethosul academic.

Cultura auditului

Noul Management Public a introdus auditul ca o formă de control al manierei în care instituțiile publice (inclusiv, desigur, universitățile) își urmăresc obiectivele (Belfiore, 2004). Din păcate, putem aprecia că, în învățământul superior, cultura auditului (câci s-a înfiripat și s-a stabilizat o adevărată cultură) a devenit regimul prin care universitatea este guvernată nu prin încredere, autonomie și judecată profesională, așa cum se întâmpla înainte de (aproximativ) 1980, ci prin indicatori, metrici, evaluări, rapoarte, formulare, KPI-uri și proceduri standardizate (Craig *et al.*, 2014). Prin audituri repetate și sistematice, logica pieței și a managementului corporativist pătrunde în spațiul academic.

Cultura auditului apare în contextul neoliberalizării educației superioare, a competiției acerbe în care universitățile sunt obligate să intre pentru obținerea finanțării, a obsesiei pentru „transparență” și „responsabilizare” și a standardizării globale (Bologna, rankinguri, acreditări). Universitatea devine astfel o instituție care trebuie să demonstreze permanent că produce valoare măsurabilă. Elementele fundamentale care pun în mișcare cultura auditului sunt indicatorii cantitativi (puncte, scoruri, h-index, Q1, Q2, granturi) și evaluările continue (fișe de autoevaluare, rapoarte anuale). Acestea, evident, materializează monitorizarea permanentă, intensifică birocrăția și agravează competiția internă (între facultăți, departamente, dar și între indivizi – respectiv, între colegi). În acest regim, ceea ce nu poate fi măsurat nu există.

Remarcăm facil faptul că presiunea auditului neîntrerupt transformă radical munca academică (Shore & Wright, 2024). O fragmentează prin obligația de a completa formulare. Profesorii și cercetătorii petrec mult timp raportând rezultate și pregătind dosare. Justificarea activității a devenit o preocupare căreia nu i se poate întrezări un sfârșit. Dar dincolo de obligațiile administrative, mai alarmant este că profesorii și cercetătorii nu mai fac cercetare pentru cunoaștere, pentru a găsi suport empiric ideilor lor, pentru a-și afirma creativitatea, ci o fac pentru a produce scoruri. Din păcate, mulți pierd din vedere că publică pentru a contribui la dezvoltarea cunoașterii din domeniul lor și se străduiesc să publice pentru puncte. Și asta pentru că doar punctele și scorurile contribuie la poziția unui cercetător în cadrul comunității științifice. Cultura auditului promovată de Noul Management Public ajunge să înlocuiască judecata profesională cu standarde și algoritmi de evaluare. La limită (dar ideal din punctul de vedere al NMP), activitatea științifică desfășurată de-a lungul unei cariere de câteva zeci de ani este exprimată printr-un scor, printr-o cifră.

Este ușor de înțeles de ce, personalul din universități resimte anxietate, supraveghere permanentă, stres și ajunge în situația de burnout. O stare psihică analizată în contextul schimbărilor profunde provocate de ideologia neoliberală este precaritatea. Termenul se referă

la „insecuritatea financiară și existențială structurală cauzată de desființarea prevederilor statului social și de normalizarea muncii ocazionale, pe termen scurt și intermitente. În timp ce ocuparea forței de muncă stabile, pe termen lung, a fost norma în cele trei decenii de după cel de-al Doilea Război Mondial, precaritatea s-a mutat de la margine la centru după recesiunile economice și turnura neoliberală din anii 1970 și a devenit un concept central în debaterile despre globalizare, natura schimbătoare a muncii și securitatea socială” (Springveld, 2017, p. 16).

Există un corespondent al precarității neoliberale în universitate. Sentimentul de precaritate în universitatea neoliberală este una dintre cele mai profunde trăiri ale cadrelor didactice și cercetătorilor în epoca managerialismului, auditului și competiției permanente (Iancu, 2021). Nu este doar o emoție individuală, ci o structură afectivă produsă instituțional, un mod de a simți lumea academică atunci când ea este reorganizată după logica pieței. Precaritatea este senzația continuă că poziția unei persoane, munca ei, statutul și viitorul ei sunt instabile, oricât ar munci, oricât ar performa (O’Brady *et al.*, 2025). Este o stare de nesiguranță structurală, nu un defect personal.

NMP și cultura auditului determină, din păcate, universitatea să nu mai funcționeze ca o comunitate, ca un spațiu critic și nici ca un laborator de idei (González-Calvo & Arias-Carballal, 2018). Instituția universitară devine, în bună măsură, o fabrică de indicatori. Spiritul auditului reduce cunoașterea la cifre, ignoră sau chiar penalizează creativitatea, încurajează conformismul, afectează grav colegialitatea, transformă profesorii în funcționari, face ca studenții să devină clienți și metamorfozează universitatea într-o organizație birocratică.

Managerialismul

Dacă NMP corespunde unui set de politici, managerialismul reprezintă cultura organizațională care rezultă din implementarea lor. În învățământul superior, managerialismul presupune extinderea logicii manageriale asupra tuturor aspectelor vieții universitare, transformând universitatea într-o organizație orientată spre performanță, eficiență și control (Teelken, 2012).

Managerialismul universitar poate fi descris prin: centralizarea deciziei într-o structură executivă puternică; profesionalizarea managementului, cu accent pe competențe administrative; dominarea limbajului corporatist (eficiență, impact, indicatori de performanță sau KPI-uri – Key Performance Indicators); evaluarea continuă a personalului prin metrici standardizate; orientarea către competiție internă și externă (Hood, 1991).

Managerialismul nu este doar o schimbare structurală, ci și una simbolică. El redefinește identitatea universității, transformând-o dintr-o comunitate academică într-o organizație de tip corporatist (Churchman & King, 2009). Profesorii devin „angajați performativi”, iar studenții sunt adesea conceptualizați ca „clienți” sau „beneficiari”.

Managerialismul are, în mod evident, o dimensiune ideologică. El este prezentat ca inevitabil și neutru, dar literatura critică (Deem, 1998) arată că el: colonizează spațiul academic, impunând o logică externă cunoașterii; reduce autonomia profesională, prin standardizare și control (Morley, 2003); favorizează conformismul intelectual, deoarece riscurile inovării cresc. Un lucru care trebuie subliniat este acela că managerialismul creează ierarhii noi, bazate exclusiv pe performanțe măsurabile.

Astfel, putem aprecia că managerialismul este un proiect ambițios de transformare culturală, nu doar administrativă (Deem *et al.*, 2016).

Autonomie și responsabilizare

Autonomia academică și responsabilizarea sunt două concepte care, în universitatea neoliberală, par să formeze un cuplu armonios. În realitate, însă, ele funcționează ca un mecanism tensionat, aproape paradoxal. În logica neoliberală, nu se susțin reciproc, ci se anulează și se reconfigurează una pe cealaltă.

Unul dintre cele mai discutate efecte ale NMP și ale managerialismului este redefinirea autonomiei academice (Ren & Li, 2013). Autonomia nu dispare, dar este reconfigurată: profesorii au libertate în cercetare și predare, dar în limitele impuse de indicatori, standarde și strategii instituționale. Această „autonomie condiționată” reduce, din păcate, spațiul pentru cercetarea exploratorie și generează presiune pentru performanța măsurabilă, dependență de finanțarea competitivă, aliniere la prioritățile strategice ale instituției.

Autonomia academică a fost mult timp considerată fundamentul universității moderne (Moscardini *et al.*, 2022). Totuși, în ultimele trei decenii, autonomia a fost reconfigurată prin introducerea mecanismelor de responsabilizare, audit și evaluare externă. Această evoluție a fost justificată prin nevoia de transparență și eficiență, dar a generat o tensiune structurală între libertatea academică și controlul managerial.

În multe sisteme universitare, autonomia formală a crescut: universitățile au mai mult control asupra bugetelor, resurselor umane și strategiilor instituționale. Totuși, autonomia reală a cadrelor didactice s-a redus, întrucât indicatorii de performanță limitează libertatea de alegere a directivelor de cercetare. Cât privește aspectul didactic, standardele de calitate influențează designul curricular. Iar la nivelul universității, strategiile instituționale condiționează prioritățile academice. Această situație produce o autonomie măsurată, în care libertatea academică este reală doar în măsura în care se aliniază cu obiectivele instituționale (Schmidt & Langberg, 2007).

Responsabilizarea este prezentată ca un instrument de transparență, dar literatura arată că ea funcționează adesea ca un mecanism de control. Evaluările periodice, rapoartele de activitate și auditul calității pot transforma responsabilizarea într-o formă de supraveghere, în care profesorii sunt monitorizați continuu (Huisman, 2020). Dar, pentru claritate, ce înseamnă responsabilizarea (în engleză: *accountability*) în universitatea neoliberală? În fapt, ea echivalează cu raportarea continuă, cu acceptarea auditului permanent, a KPI-urilor și a evaluărilor standardizate. Înseamnă justificarea fiecărei activități prin „impact” și „eficiență”. Și, pentru toate acestea, profesorul nu poate să nu se implice în competiția internă, adică nu poate evita să concureze cu colegii săi.

Cum pot coexista autonomia și responsabilizarea în universitatea neoliberală? Autonomia este declarată oficial: profesorii sunt autonomi, cercetătorii sunt autonomi, departamentele sunt, bineînțeles, autonome. Iar responsabilizarea este mai degrabă impusă, pentru că în discursul oficial se adaugă: autonomia trebuie demonstrată prin indicatori, rapoarte, audituri, performanță măsurabilă (Baert & Shipman, 2005). Rezultatul este ceea ce sociologii numesc autonomie supravegheată.

În fond, putem aprecia că tensiunea dintre autonomia promisă și responsabilizarea impusă constituie mecanismul central al universității neolibérale. Efectele acestei tensiuni nu sunt dintre cele mai dezirabile: conformism intelectual, evitarea riscurilor epistemice (pentru a nu întâmpina rezistența revistelor științifice), cercetare orientată spre puncte, nu spre sens, dependență de audit. Autonomia devine o ficțiune legitimatoră, responsabilizarea devine realitatea guvernării universității.

Asigurarea calității

Asigurarea calității a devenit, în ultimele decenii, unul dintre motoarele cele mai puternice ale transformării universităților și unul dintre cele mai influente instrumente ale NMP – în România și oriunde în lume. Nu e doar un set de proceduri birocratice, cum uneori pare la prima vedere. Dacă este înțeleasă și aplicată inteligent (ceea ce nu se întâmplă întotdeauna), ea schimbă profund modul în care o universitate funcționează, se dezvoltă și se raportează la societate (Harvey & Williams, 2010). În Europa, procesul Bologna a accelerat instituționalizarea agențiilor de evaluare externă, a standardelor și a ciclurilor de acreditare. AQ este prezentată ca un mecanism de responsabilitate, transparență și continuitate, dar literatura arată că efectele sale sunt ambivalente. AQ presupune standarde și criterii de evaluare; proceduri de autoevaluare; vizite ale experților externi; rapoarte publice; cicluri de acreditare. Aceste mecanisme contribuie la profesionalizarea managementului academic, la creșterea transparenței, la comparabilitatea programelor.

Asigurarea calității clarifică misiunea și direcția strategică, obligând universitățile să definească tipul de instituție care intenționează să devină, ce oferă, cui se adresează, cum măsoară succesul etc. (Dolipas *et al.*, 2022). Fără acest exercițiu, multe instituții ar funcționa pe baza tradiției. Cu el, universitatea devine mai conștientă de identitatea și prioritățile ei. Efectul îl reprezintă o strategie mai coerentă, mai realistă și mai conectată la nevoile societății.

Se accentuează profesionalizarea activității didactice. Evaluările periodice, feedbackul valoros al studenților, standardele ARACIS și presiunea internațională conduc la programe de studii mai bine structurate, cursuri actualizate, metode de predare mai moderne, evaluări mai transparente. Nu avem de-a face doar cu un control extern, ci cu un stimulant în parte interiorizat pentru cadrele didactice să-și îmbunătățească practicile. Se obține astfel creșterea calității învățării și a satisfacției studenților.

Se stimulează cercetarea și competitivitatea. Indicatorii de calitate pretind publicații relevante, proiecte de cercetare, colaborări internaționale, vizibilitate științifică. Presiunea exercitată asupra cadrelor didactice poate deveni excesivă, dar, în ansamblu, ea împinge universitățile spre performanță și conectare globală, creșterea reputației instituției și atragerea de resurse.

Dintr-un anumit punct de vedere, asigurarea calității creează punți între universitate și mediul în care aceasta evoluează. Standardele de calitate impun consultarea angajatorilor, a absolvenților, a partenerilor instituționali, a comunității locale. Universitatea nu mai este o insulă, ci un actor social activ. AQ conectează universitatea la mediul extern, iar efectele sunt programe mai relevante, absolvenți mai bine pregătiți și colaborări mai solide.

Performativitatea

Shore și Wright (2015) susțin că AQ produce o cultură a performativității, în care instituțiile „demonstrează calitatea” prin documente, rapoarte și indicatori, chiar dacă aceste practici nu reflectă neapărat realitatea pedagogică. Astfel, AQ poate genera birocratizare excesivă, standardizare rigidă, orientare către conformitate, nu către inovație, presiuni asupra personalului prin evaluări continue.

S-ar cuveni însă să înțelegem mai întâi performativitatea ca mecanism de creare a realității. Conceptul *performativity* provine din filosofia limbajului a lui J.L. Austin (1962), unde anumite anunțuri nu descriu, ci fac ceva: promisiuni, verdicte, declarații oficiale. Austin arată că limbajul poate fi o formă de acțiune. Ne ajută să precizăm că Judith Butler (2015) a extins

ideea de identitate: genul, normele și rolurile sociale sunt acte repetate, nu esențe fixe. Identitatea este produsă prin performare continuă.

O „cultură a performativității” este un mediu social sau instituțional în care oamenii, limbajul și acțiunile sunt evaluate și modelate în funcție de ceea ce produc în realitate – nu doar de ceea ce descriu. Este o cultură în care comportamentele, discursurile și identitățile devin acte performative care creează și mențin norme, ierarhii și realități sociale (Locke, 2015). Pornind de aici, putem aprecia că o cultură a performativității este un context în care: limbajul, gesturile și comportamentele sunt evaluate prin efectele lor; realitatea socială este produsă prin repetiție, ritualuri și norme; identitatea nu este dată, ci performată; instituțiile funcționează prin acte simbolice care creează legitimitate (Goodley și Perryman, 2022). Într-o astfel de cultură, accentul cade pe ceea ce se produce prin acțiune, nu pe intenție sau esență.

Dar, pentru a desluși aplicabilitatea adevărată a conceptului performativitate în universitate, trebuie să facem apel la Jean-François Lyotard. În cartea sa, *La condition postmoderne* (1979), el analizează transformarea cunoașterii în societățile avansate și ajunge la concluzia că aceasta este reorganizată după criteriul performativității: eficiență, productivitate, optimizare, rezultate măsurabile. Acest principiu devine logica dominantă a instituțiilor, inclusiv a universităților. Nu găsim în volumul lui expresia „performativitate academică”, dar găsim descris foarte precis mecanismul care produce acest fenomen.

Pentru Lyotard, sistemele validează cunoașterea pe baza următoarelor criterii: ce este eficient, ce produce rezultate, ce poate fi cuantificat, ce poate fi optimizat, ce poate fi vândut. Este o logică tehnică, nu epistemică. Lyotard argumentează că universitatea postmodernă, spre deosebire, de pildă, de cea humboldtiană, este împinsă spre productivitate (articole, granturi, indicatori), eficiență (timp, costuri, output), utilitate (impact economic, relevanță socială), măsurabilitate (rankinguri, KPI-uri, audit). Or, exact asta numim azi performativitate academică. Filosoful francez a fost primul care a arătat că universitatea nu mai este legitimată prin adevăr (modelul modern), ci prin performativitate (modelul postmodern). Iar valoarea cunoașterii nu mai vine din coerență, adevăr, profunzime, sens, ci din eficiență, aplicabilitate, rentabilitate, competitivitate,

Inspirându-se din teoria lui Lyotard și din studiile organizaționale, literatura despre performativitate arată că indicatorii nu doar măsoară realitatea, ci o produc. În universități, performativitatea se manifestă prin publicarea în reviste indexate, competiția pentru granturi, presiunea pentru vizibilitate internațională, orientarea către rezultate rapide. Această logică poate stimula excelența, dar poate și distorsiona grav prioritățile academice (Lawrence & Rezai-Rashti, 2022).

Câteva concluzii

Transformările din învățământul superior din ultimele trei decenii, analizate în paginile anterioare, arată că universitatea contemporană este o instituție aflată într-un proces continuu de reconfigurare. Noul Management Public (NMP), managerialismul și asigurarea calității (AQ) au remodelat profund structurile, cultura organizațională și identitatea profesională a universităților, în raport, de exemplu, cu modelul humboldtian (Tronchoni *et al.*, 2022). Aceste transformări nu pot fi înțelese doar ca simple reforme administrative, ci ca proiecte politice și culturale care au redefinit relația dintre stat, instituții și profesioniști (Trow, 2006).

În mod esențial, universitățile au devenit organizații hibride, în care coexistă și se confruntă două logici instituționale: logica academică (care înseamnă: autonomie, colegialitate, libertate intelectuală) și logica managerială (eficiență, performanță, control). Această hibridizare nu

este accidentală, ci structurală (Jongbloed, 2015). Ea reflectă poziția universității într-o societate a cunoașterii în care educația, cercetarea și inovarea sunt simultan bunuri publice, resurse economice și instrumente de politică publică. Universitatea nu mai poate funcționa exclusiv pe baza unui singur model de guvernare. Ea trebuie să navigheze între multiple așteptări, uneori convergente, alteori contradictorii (Amaral *et al.*, 2003).

Se cuvine să admitem că reformele inspirate de NMP și managerialism au adus beneficii incontestabile: profesionalizarea conducerii și creșterea capacităților instituționale; transparență sporită în utilizarea resurselor și în luarea deciziilor; responsabilitate publică prin audit, evaluare externă și raportare, creșterea vizibilității internaționale prin participarea la clasamente și competiție globală; realizarea proceselor administrative și a infrastructurii organizaționale; stimularea excelenței în cercetare, în special în domeniile STEM. Aceste evoluții au permis multor universități să devină actori pe scena globală, să atragă resurse externe și să-și consolideze reputația.

Totuși, modernizarea a avut și costuri, adesea neintenționate. Ele nu sunt puține, nici lipsite de importanță: birocratizare excesivă, prin proliferarea auditului și a documentării; performativitate, în care indicatorii devin scopuri în sine; presiune asupra personalului, cu efecte asupra sănătății mentale și stării de bine (Van Vught, 2008); fragmentarea comunității academice, prin competiție internă și ierarhii bazate pe metrici; marginalizarea disciplinelor umaniste, dificil de cuantificat în termeni de impact; erodarea guvernării colegiale, în favoarea conducerii executive; reducerea autonomiei profesionale, prin standardizare și control (Spooner, 2015). Aceste efecte secundare ridică întrebări fundamentale despre identitatea universității și despre rolul său într-o societate democratică.

Asigurarea calității a devenit un instrument central al guvernării universitare. În forma sa ideală, AQ este un proces reflexiv, orientat spre îmbunătățire continuă. În practică, însă, ea devine adesea un mecanism performativ, în care instituțiile „demonstrează calitatea” prin documente, rapoarte și indicatori. Pentru a-și atinge întregul potențial, AQ ar trebui să evolueze de la conformism la învățare instituțională; de la standardizare rigidă la flexibilitate contextuală; de la birocratizare la ameliorarea reală (Ylijoki, 2014). Cel mai important ar fi ca cei evaluați să interiorizeze, prin examinare critică, rezultatele evaluării – așadar, o evoluție de la evaluarea externă la reflexivitate internă.

În privința guvernării universitare, a reechilibrării ei, este probabil că ne îndreptăm spre modele hibride și participative. Viitorul guvernării universitare nu poate fi nici pur colegial, nici pur managerial (Musselin, 2021). Modelele hibride ar trebui să însemne combinarea participării cadrelor didactice la deciziile strategice cu profesionalizarea conducerii. Desigur, ar trebui să presupună mecanisme de responsabilitate. Astfel de modele ar putea reduce tensiunile dintre logicele concurente ale universității, dar ar necesita un leadership reflexiv și incluziv și o cultură organizațională bazată pe încredere, nu pe control.

Cel mai grav pericol pe care suntem nevoiți să-l semnalăm este acela că, într-o epocă dominată de metrici, competiție și presiune pentru performanță, universitățile riscă să-și piardă identitatea academică. Reafirmarea misiunii academice este esențială pentru viitorul lor (Weaver & Hargraves, 2022). Aceasta, însă, ar presupune, în mod fundamental, protejarea libertății academice și cultivarea gândirii critice. Educația nu este o industrie. Universitatea nu produce servicii educaționale, ea formează, pe lângă gândirea critică, discernământul și capacitatea de analiză. Nu este doar o organizație care produce rezultate măsurabile, ci o instituție care contribuie la binele public, la coeziunea socială și la dezvoltarea cunoașterii.

Universitatea contemporană se află la intersecția dintre tradiție și modernitate, dintre autonomie și responsabilitate, dintre colegialitate și managerialism, dintre misiunea academică și logica pieței (Marginson, 2016; Tight, 2024). Transformările din ultimele trei decenii au adus beneficii importante, dar au generat și tensiuni profunde.

Abstract. After 1990, universities were reshaped by the logic of New Public Management (NPM), the rise of managerialism and the institutionalization of quality assurance mechanisms. This study critically analyzes how these transformations reconfigured academic governance, professional autonomy and the relationship between the university and society. The central argument is that while NPM introduced transparency, accountability and efficiency, it simultaneously generated significant side effects: increased bureaucratization, the erosion of the academic ethos and the proliferation of a culture of performativity.

Keywords: neo-liberal university, managerialism, quality assurance, audit culture, performativity, academic autonomy, university governance

Résumé. Après 1990, les universités ont été profondément remaniées par la logique du Nouveau Management Public (NMP), la montée du managérialisme et l'institutionnalisation des mécanismes d'assurance qualité. Cette étude analyse de manière critique comment ces transformations ont reconfiguré la gouvernance académique, l'autonomie professionnelle et les relations entre l'université et la société. L'argument central est que, si le NMP a introduit la transparence, la responsabilité et l'efficacité, il a simultanément engendré d'importants effets secondaires: une bureaucratisation accrue, une érosion de l'éthique académique et la prolifération d'une culture de la performativité.

Mots-clés: université néolibérale, management, assurance qualité, culture de l'audit, performativité, autonomie académique, gouvernance universitaire

Referințe

- Amaral, A., Meek, V.L., & Larsen, I.M. (Eds.). (2003). *The Higher Education Managerial Revolution?* Springer.
- Austin, J.L. (1962) *How to do things with words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Oxford: Clarendon Press și Cambridge: Harvard University Press.
- Baert, P., & Shipman, A. (2005). „University under siege? Trust and accountability in the contemporary academy”. *European Societies*, 7(1), pp. 157-185.
- Battilana, J., & Dorado, S. (2010). „Building sustainable hybrid organizations: The case of commercial microfinance organizations”. *Academy of management Journal*, 53(6), pp. 1419-1440.
- Belfiore, E. (2004). Auditing culture: the subsidised cultural sector in the New Public Management. *International journal of cultural policy*, 10(2), pp. 183-202.
- Bleiklie, I., & Kogan, M. (2007). „Organization and governance of universities”. *Higher education policy*, 20(4), pp. 477-493.
- Butler, J. (2015). „Performative agency”. In *The limits of performativity* (pp. 10-24). London: Routledge.
- Carnegie, G.D., & Tuck, J. (2010). „Understanding the ABC of university governance”. *Australian Journal of Public Administration*, 69(4), pp. 431-441.
- Cayla, D. (2023). *The decline and fall of neoliberalism: Rebuilding the economy in an age of crises*. Routledge.
- Churchman, D., & King, S. (2009). „Academic practice in transition: Hidden stories of academic identities”. *Teaching in higher education*, 14(5), pp. 507-516.
- Craig, R., Amernic, J., & Tourish, D. (2014). „Perverse audit culture and accountability of the modern public university”. *Financial Accountability & Management*, 30(1), pp. 1-24.
- Deem, R. (1998). „„New managerialism” and higher education: The management of performances and cultures in universities in the United Kingdom”. *International studies in sociology of education*, 8(1), pp. 47-70.
- Deem, R., Hillyard, S., Reed, M., & Reed, M. (2007). *Knowledge, higher education, and the new managerialism: The changing management of UK universities*. Oxford University Press.
- Dolipas, B.B., Buasen, J.A., Lubrica, M.A.B., Ocampo, P.S., Pakipac, K.B., Sajise, M.T., & Valentin, P.M. (2022). „Assessment of the university vision, goals, mission and program objectives: A

- management protocol for quality assurance". *Athens Journal of Business & Economics*, 8(2), pp. 139-158.
- Dutta, S. J., Knafo, S., & Lovering, I. (2023). „What is neoliberal about new public management?”. In *Handbook on critical political economy and public policy* (pp. 95-108). London: Edward Elgar Publishing.
- Fethke, G. C., & Policano, A. J. (2013). „Public no more universities: subsidy to self-reliance”. *Journal of Management Development*, 32(5), pp. 525-536.
- Floyd, A. (2022). „Investigating the PDR process in a UK university: Continuing professional development or performativity?”. *Professional Development in Education*, 48(2), pp. 315-329.
- González-Calvo, G., & Arias-Carballal, M. (2018). „Effects from audit culture and neoliberalism on university teaching: an autoethnographic perspective”. *Ethnography and Education*, 13(4), pp. 413-427.
- Goodley, C., & Perryman, J. (2022). „Beyond the ‘terrors of performativity’: dichotomies, identities and escaping the panopticon”. *London Review of Education*, 20(1), 29.
- Harvey, L., & Williams, J. (2010). „Fifteen years of quality in higher education”. *Quality in Higher Education*, 16(1), pp. 3-36.
- Hood, C. (1991). „A public management for all seasons?”. *Public Administration*, 69(1), pp. 3-19.
- Huisman, J. (2020). „Accountability in higher education”. In *The International Encyclopedia of Higher Education Systems and Institutions* (pp. 80-85). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Iancu, A. (2021). „Precaritate și cercetare în sistemul universitar”. *Analele Universității Hyperion*, seria Științe Politice, pp. 91-113.
- Jongbloed, B. (2015). „Universities as hybrid organizations: Trends, drivers, and challenges for the European university”. *International Studies of Management & Organization*, 45(3), pp. 207-225.
- Lawrence, M., & Rezai-Rashti, G. M. (2022). „Pursuing neoliberal performativity? Performance-based funding and accountability in higher education in Ontario, Canada”. *Discourses of globalisation and higher education reforms: Emerging paradigms* (pp. 149-167). Cham: Springer International Publishing.
- Locke, K. (2015). „Performativity, performance and education”. *Educational philosophy and theory*, 47(3), pp. 247-259.
- Lytard, J.F. (1979). *La condition postmoderne*, Paris: Les éditions de Minuit.
- Macfarlane, B. (2024). „The decay of Merton’s scientific norms and the new academic ethos”. *Oxford Review of Education*, 50, pp. 468-483.
- Machado, C. F., & Davim, J. P. (2023). „Sustainability in the modernization of higher education: Curricular transformation and sustainable campus – a literature review”. *Sustainability*, 15(11), 8615.
- Marginson, S. (2016). *The Dream Is Over: The Crisis of Clark Kerr’s California Idea of Higher Education*. University of California Press.
- Monbiot, G., & Hutchison, P. (2024). *Invisible doctrine: The secret history of neoliberalism*. Penguin.
- Morley, L. (2003). *Quality And Power In Higher Education*. London: McGraw-Hill Education.
- Moscardini, A. O., Strachan, R., & Vlasova, T. (2022). „The role of universities in modern society”. *Studies in Higher Education*, 47(4), pp. 812-830.
- Musselin, C. (2021). „University governance in meso and macro perspectives”. *Annual review of sociology*, 47(1), pp. 305-325.
- O’Brady, S., Bamber, G. J., & Cooper, B. (2025). „Academic capitalism and precarity in the neoliberal university: Job insecurity and stress in two liberal market economies”. *Industrial Relations Journal*, 56(4), pp. 291-300.
- Puaca, G. (2021). „Academic leadership and governance of professional autonomy in Swedish higher education”. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 65(5), pp. 819-830.
- Ren, K., & Li, J. (2013). „Academic freedom and university autonomy: A higher education policy perspective”. *Higher Education Policy*, 26(4), pp. 507-522.
- Rodrigues, J. (2013). „The political and moral economies of neoliberalism: Mises and Hayek”. *Cambridge Journal of Economics*, 37(5), pp. 1001-1017.
- Rustin, M. (2016). „The neoliberal university and its alternatives”. *Soundings*, 63(63), pp. 147-176.

- Schmidt, E. K., & Langberg, K. (2007). „Academic autonomy in a rapidly changing higher education framework: Academia on the Procrustean bed?”. *European Education*, 39(4), pp. 80-94.
- Shore, C., & Wright, S. (2003). „Coercive accountability: The rise of audit culture in higher education”. In *Audit Cultures* (pp. 69-101). Routledge.
- Shore, C., & Wright, S. (2015). „Audit culture revisited: Rankings, ratings, and the reassembling of society”. *Current Anthropology*, 56(3), pp. 421-444.
- Shore, C., & Wright, S. (2024). *Audit culture: How indicators and rankings are reshaping the world*. New York: Pluto Books.
- Spooner, M. (2015). „The deleterious personal and societal effects of the «audit culture» and a domesticated academy: Another way is possible”. *International Review of Qualitative Research*, 8(2), pp. 212-228.
- Springveld, N. (2017). „Neoliberalism, precarity, and precariousness”. *Framework*, 30(2), pp. 25-39.
- Teelken, C. (2012). „Compliance or pragmatism: How do academics deal with managerialism in higher education?”. *Higher Education*, 63(6), pp. 645-666.
- Thorsen, D. E. (2010). „The neoliberal challenge. What is neoliberalism?”. *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, 2(2), pp. 188-214.
- Tight, M. (2024). „The idea of the university: towards a contemporary formulation”. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 46(1), pp. 48-62.
- Tronchoni, H., Izquierdo, C., & Anguera, M. T. (2022). „A systematic review on lecturing in contemporary university teaching”. *Frontiers in psychology*, 13, p. 971617.
- Trow, M. (2006). „Reflections on the transition from elite to mass to universal access”. *International Handbook of Higher Education*, 18, pp. 243-280.
- Van Vught, F. (2008). Mission diversity and reputation in higher education. *Higher Education Policy*, 21(2), pp. 151-174.
- Weaver, G. C., & Hargraves, R. H. (2022). „Continuity of the Academic Mission”. *Acute Crisis Leadership in Higher Education* (pp. 51-73). Routledge.
- Ylijoki, O.H. (2014). „University under audit: The impact of quality assurance on academic work”. *Studies in Higher Education*, 39(1), pp. 1-17.
- Zielke, J., Thompson, M., & Hepburn, P. (2023). „On the (im)possibilities of being a good enough researcher at a neoliberal university”. *Area*, 55(1), pp. 46-52.

V. EVENIMENT/ÉVÉNEMENT

Réunion de travail sur les migrations. Compte rendu et résultats clés

Simona Corlan-Ioan¹, Abel Kouvouama², Larissa Luica³, Simona Necula⁴

Objectifs de la réunion de travail

Une réunion de travail réunissant des chercheur.e.s de Roumanie, de France, du Maroc, d'Italie, du Canada et d'Afrique du Sud s'est tenue le 29 avril 2026 au Centre Régional Francophone d'Études Avancées en Sciences Sociales (CEREFREA Villa Noël) de l'Université de Bucarest sur le thème «Mobilités et migrations». Y ont pris part, lors de la cérémonie d'ouverture, l'Institut Français de Roumanie et l'Agence universitaire de la Francophonie en Europe centrale et orientale. La structure qui a abrité cette réunion est le CEREFREA Villa Noël dont les activités sont réparties autour des huit axes de recherche suivants: *Mobilité et migration; Patrimoine dans les sociétés en crise; Histoire et archéologie des communautés préhistoriques et antiques; Faire les sciences sociales en Europe centrale et orientale (école doctorale francophone); Créativité, réactivité, francophonie; Dynamiques sociales et transferts culturels autour de la Mer Noire; Face à la guerre; L'Asie et l'Europe dans les sciences sociales.*

Cette réunion s'est inscrite dans la continuité du colloque international «Mobilité et Migration dans l'espace francophone» (27-28 mars 2025, Villa Noël), dont les conclusions avaient recommandé l'organisation d'un premier séminaire de recherche pour structurer les axes du groupe de travail et mobiliser des chercheur.e.s autour de projets communs. Ainsi, chaque équipe a présenté ses axes de recherche, ses projets en cours et ses perspectives de collaboration afin de favoriser un dialogue international et interdisciplinaire et d'esquisser des pistes communes de travail et de recherche pour les années à venir.

La réunion s'est déroulée en trois temps: le premier a permis à chaque groupe de travail de se présenter et de décliner les principaux axes de la recherche en cours, les aspects méthodologiques et les travaux réalisés; le deuxième a donné lieu à des discussions sur les enjeux conceptuels, méthodologiques et politiques; le troisième a abouti à la mise en commun des idées décisives pour le travail programmatique.

-
1. Université de Bucarest.
 2. Université de Pau.
 3. CEREFREA, Bucarest.
 4. CEREFREA, Bucarest.

Équipes et travaux présentés

Onze équipes et groupes de travail ont présenté leurs recherches.

Abel Kouvouama, Svetla Koleva et Mihai Dinu Gheorghiu ont retracé les travaux du programme ELITAF sur les élites africaines formées dans les pays de l'Est, en s'appuyant sur les archives et les entretiens menés à Iași par Adrian Netedu. De la part du groupe AISLF 08, Grazia Scarfò, Amalia Dragani et Lucette Labache ont présenté leur travail sur la migration étudiante africaine post-1990. Kamal Mellakh et Grazia Scarfò ont fait le point sur un projet soumis au CNRST portant sur les mobilités internationales des étudiant.e.s et professionnel.le.s marocain.e.s, ainsi que sur une recherche en cours sur l'immigration marocaine en Sardaigne.

Florence Boyer et Swanie Potot ont présenté l'URMIS, ses trois axes scientifiques, la revue *Appartenances et altérités* et ses deux masters. Swanie Potot a décrit le projet de la Fédération de recherche Migration, qui succédera à l'Institut Convergence Migrations début 2027, avec une vocation internationale renforcée. Simona Necula et Larissa Luica ont détaillé le projet Horizon Europe UNDETERRED, qui mobilise plus de 60 chercheurs autour des discriminations ethnoraciales dans cinq villes européennes et canadiennes.

Ovidiu Oltean a présenté les travaux du Centre d'études comparatives de la migration de Cluj sur l'intégration des réfugiés ukrainiens et la prévention de la traite des êtres humains. Marius Matchescu de l'Université d'Ouest de Timișoara a exposé les résultats d'une enquête quantitative menée auprès de 2.355 personnes portant sur la perception de l'intégration des immigrés.

Amalia Dragani (EHESS) a détaillé ses recherches sur la mobilité étudiante touarègue, Lucette Labache (La Réunion) sur les mobilités dans l'océan Indien et Miary Voniaritsimba Raininoro (Université de Moncton) a présenté sa thèse sur l'immigration francophone au Nouveau-Brunswick. À la fin des présentations, Constantin Pompiliu a présenté les travaux du groupe de recherche consacré aux minorités ethniques qu'il mène avec d'autres chercheurs associés au CEREFREA.

Décisions prises

Les participants se sont accordés sur plusieurs points qui devraient, à court et moyen terme, créer les prémices d'une collaboration à la fois plus étroite et plus étendue visant le dépôt et le déroulement de projets de recherche conjoints. Une première étape serait la création d'un document collaboratif qui recense les présentations des différentes équipes et leurs projets respectifs passés ou en cours de déroulement. Cela permettra une meilleure connaissance des niveaux et des domaines d'expertise des membres et une meilleure visibilité sur leur capacité d'implication dans de nouveaux projets, autant en termes de spécialisations scientifiques qu'en ce qui concerne les besoins administratifs.

Une deuxième étape serait la création d'un tableau de suivi des appels à propositions, étape pilotée par le CEREFREA de l'Université de Bucarest. Ce tableau, qui sera mis à la disposition de tous les participants, sera un instrument de veille et un répertoire des appels disponibles ou susceptibles d'être renouvelés, avec la mention de leurs critères essentiels de sélection: délais de dépôt, disciplines envisagées, nécessités budgétaires, etc. Cela créera les conditions d'une meilleure projection des activités et d'une préparation détaillée des différentes applications.

Une nouvelle journée d'étude sera organisée à l'automne (octobre ou novembre 2026), à Bucarest, comme point d'étape de l'avancement de cette coopération étendue. La réunion se veut être organisée en présentiel (sous réserve des fonds disponibles), afin d'accroître la cohésion de l'équipe et de faciliter les échanges et le travail collaboratif.

À moyen terme, les participants se proposent de réfléchir et de mettre en place une stratégie de convergence institutionnelle qui se concentrera sur les partenariats locaux, avec des institutions, des organisations ou des associations locales, susceptibles de faciliter l'accès aux populations-cible, généralement difficiles d'accès pour les chercheurs en raison de leur réticence connue. En même temps, ces partenariats seront un point valorisé dans les applications, certains appels privilégiant la collaboration avec les communautés et les ONGs.

Les stratégies de financement identifiées

Les stratégies de financement identifiées reposent principalement sur la réponse à des appels à projets nationaux en Roumanie, en France, au Maroc, ainsi qu'à des appels européens et internationaux. Chaque pays dispose, au niveau de l'administration centrale, d'un organisme de financement de la recherche. Il est nécessaire que chaque équipe connaisse les mécanismes qui gèrent les appels à projets lancés par ces unités, afin de maximiser les chances de réussite. En Roumanie, l'UEFISCDI propose des projets de développement et de déploiement de clusters, néanmoins ces appels sont plus difficiles d'accès pour les chercheurs francophones en SHS, à cause de l'exigence des articles publiés dans les grandes bases de données, éminemment anglophones. L'ANR propose aux laboratoires français un dispositif de financement pour la création et le développement d'équipes de recherche internationales qui pourraient participer aux compétitions internationales. Le Maroc, à travers le CNRST, propose notamment des projets nationaux ou la possibilité de travail international dans un cadre bilatéral.

Les équipes se proposent aussi de saisir les opportunités de projets de taille plus petite comme ceux visant l'organisation des manifestations scientifiques. Le but serait de profiter de ces rencontres pour des sessions de travail collaboratif pour renforcer la cohésion de l'équipe, souvent nécessaire à prouver dans les appels à projets dédiés aux équipes déjà consolidées.

Appels européens et internationaux

Plusieurs appels européens et internationaux peuvent être pris en compte, notamment en raison de l'expérience déjà acquise par les équipes dans la gestion des projets d'envergure. Le programme Horizon Europe finance des projets sur les thématiques de la discrimination (l'exemple du projet UNDETERRED en cours de déroulement), mais aussi sur la radicalisation, l'extrême droite et les raisons socio-historiques d'opposition à la migration. Le CSCM de Cluj a identifié d'autres possibilités de financement, notamment concernant la collaboration avec des structures britanniques sur des sujets liés à l'exploitation et à la traite des êtres humains. Un autre appel récemment identifié est celui de l'ICMPD pour lequel il est nécessaire d'avoir un partenaire européen et un partenaire africain.

Afin de consolider les équipes et de trouver les moyens institutionnels et logistiques nécessaires au déroulement des projets d'envergure, on pourrait mobiliser, entre autres, les ressources du Centre Jacques Berque au Maroc qui peut servir de soutien aux projets et de cadre de travail. Après le lancement en janvier 2027 de la Fédération Migration, on pourra aussi compter sur l'appui de cette nouvelle structure pour porter des projets.

Axes de collaboration et enjeux identifiés

À l'issue des présentations, Swanie Potot a proposé, en dialogue avec les autres chercheurs.e.s, quatre axes transversaux susceptibles de fédérer les travaux des différentes équipes :

- présence des migrants: la perception par les populations locales, les discriminations, le lien avec la montée de l'extrême droite et les débats publics;

- mobilités: les élites, les étudiant.e.s et au-delà, incluant la circulation des idées, des formations et des savoirs;
- retours et carrières: le parcours des transmigrant.e.s et des ancien.e.s étudiant.e.s dans leurs trajectoires professionnelles;
- solidarités avec les migrants: la mobilisation des récits locaux et nationaux pour justifier le rejet ou l'engagement solidaire.

Les discussions ont également fait émerger plusieurs enjeux partagés: la nécessité de distinguer rigoureusement les notions de circulation, de mobilité et de migration; l'évolution conceptuelle de la «double absence» (Sayad) vers la «double présence» des transmigrants; les difficultés d'accès au terrain et la méfiance des populations migrantes envers les enquêteurs; et le clivage persistant entre recherches francophones et anglophones.

Le réseau IMISCOE, l'un des plus importants réseaux européens de recherche sur les migrations, auquel les chercheur.e.s des universités roumaines (Bucarest, Cluj) participent depuis deux ans, constitue un espace privilégié de rencontre entre spécialistes et d'identification de partenaires pour de futurs projets communs.

Prochaines étapes envisagées

En concordance avec les décisions prises conjointement, les étapes à suivre à court terme seront dédiées au renforcement de la collaboration. Afin de réaliser le document collaboratif sur les équipes, une collecte des présentations est mise en place, avec pour but de réunir ces textes autour des mêmes points d'intérêt: descriptions des équipes, des projets passés ou en cours et des axes de recherche. Le tableau de suivi sera réalisé et mis en commun avec pour but de répertorier les appels à projets avec leurs dates d'échéances et les différents critères de sélection. Ces deux documents seront collaboratifs, afin que toutes les équipes puissent y contribuer et avoir accès aux informations.

Afin de préparer d'éventuels dépôts de projets à la rentrée 2026 et au cours de l'année universitaire 2026-2027, les équipes seront mobilisées afin d'esquisser quelques idées de projets et trouver par la suite le bon appel à cibler.

Cette première réunion de travail a permis de dresser un état des lieux des recherches en cours et d'identifier les complémentarités entre les équipes de recherche sur les plans thématique et méthodologique. La diversité des terrains (Roumanie, France, Maroc, Italie, Canada, Sardaigne, océan Indien, Afrique du Sud, etc.) et des approches (quantitatives, qualitatives, archives, recherche-action-création, etc.) constitue un atout pour la construction de projets communs. Les quatre axes de collaboration proposés offrent un cadre structurant pour les prochaines étapes, en vue de la journée d'études prévue à l'automne 2026.

VI. RECENZII/COMPTES RENDUS

A living sociographic tradition: Review of Zoltán Rostás, *Bukaresti magyarság – alulnézetből* [The Hungarian Community in Bucharest: A Bottom-Up Perspective], Gondolat Kiadó, Budapest, 2025, Series: Magyarország felfedezése (Discovering Hungary, 79.), 288 p.¹

Zoltán Rostás's book *Bukaresti magyarság – alulnézetből* [The Hungarian Community in Bucharest: A Bottom-Up Perspective] convincingly demonstrates that sociography is not merely a genre of historical significance or a precursor to classical sociology, but remains a productive mode of empirical and interpretive inquiry. Drawing on oral history interviews, personal recollections, and fieldwork experiences gathered over several decades, the book reconstructs the twentieth-century and contemporary social history of the Hungarian minority in Bucharest. In doing so, it contributes to debates in Eastern European urban sociology, minority studies, and oral history methodology.

One of the most significant contributions of this monograph is that it analyzes the Hungarian minority in Romania not within the traditionally studied regional clusters of Transylvania, Partium, or Banat, but in an urban context where ethnic identity is subject to continuous institutional, economic, and linguistic renegotiation. In this interpretation, Bucharest emerges not merely as a destination of migration, but as a social space in which state-socialist urbanization, labor market cycles, educational mobility, and informal networks collectively shape the conditions of minority life. Rostás's analysis avoids both the exoticization of minority communities and reductive narratives of victimhood. Instead, it offers an empirically rich reconstruction of everyday strategies of survival and adaptation, including commuting practices, informal learning, and quiet bilingualism. The volume pays particular attention to how housing chains, referral networks, church infrastructures, and employment niches shape the social reproduction of urban minority communities.

1. An earlier version of this review was published in Hungarian (Szabari, 2026).

The book's methodological significance is also worth highlighting. Here, oral history functions not merely as a supplementary source, but as the primary organizing principle of the narrative. The interviews do not fulfill a merely illustrative function; rather, they themselves constitute the archive from which the community's social structure and identity dynamics can be reconstructed. In this respect, Rostás's work is closely linked to the international tradition of oral history. Similar to Alessandro Portelli's argument, the value of recollections lies not solely in their factual accuracy, but also in their meaning-making function (Portelli, 1991). The volume likewise demonstrates that oral history is particularly well suited to the study of social groups, such as domestic workers and construction workers, whose experiences are only partially preserved in institutional written records (Terkel, 1974).

The development of Rostás's intellectual interests was closely linked to the International History Congress held in Bucharest in October 1980, which significantly reinforced his commitment to oral history methodology. According to his own recollections, the lectures and discussions at the congress led him to recognize oral history as, in essence, the application of unstructured anthropological interviewing to historical research. For Rostás, oral history did not merely complement written documentation; rather, it offered a particularly effective approach to social worlds in which written records remained fragmentary or secondary. In this framework, the interviews themselves become the archive, while sociography narratively organizes this material, rendering it interpretable, teachable, and comparable before it disappears through generational change. Rostás also emphasized that oral history carries an implicitly critical orientation, insofar as it foregrounds the experiences of marginalized social groups that either left few written traces behind or were documented primarily through official institutional mediation (Rostás, 2020, p. 214).

The author's biographical embeddedness is also crucial to the project. For many years, Rostás was an active participant in Bucharest's Hungarian cultural and media milieu, working in the Hungarian editorial departments of Romanian Television and Romanian Radio, and later as a staff member of the cultural weekly *A Hét*. Beginning in the 1970s, he conducted extensive interviews with members of Bucharest's Hungarian community, experiences that fundamentally shaped his later sociological orientation. In the 1980s, his attention increasingly turned toward the Romanian village monograph movement of the interwar and postwar periods, particularly the monographic research associated with Dimitrie Gusti. Rather than focusing primarily on the published findings of the Gusti school, Rostás concentrated on interviews with former participants in these research projects, exploring their intellectual motivations, personal trajectories, and the everyday practices of monographic fieldwork. His work was simultaneously shaped by the tradition of critical Hungarian sociography, especially its commitment to bottom-up representations of both the intelligentsia and socially marginalized groups. Through his scholarly and institutional work, Rostás became a prominent figure in Romanian and Hungarian sociology, as well as in oral history research. After 1989, his career increasingly shifted toward university teaching and academic scholarship. From 1991 onward, he taught at the Faculty of Journalism and Communication Studies at the University of Bucharest, first as associate professor and later as full professor, primarily in the fields of media and organizational sociology. He also supervised doctoral research in the history of sociology at the university's Faculty of Sociology. Beginning in 2001, with the establishment of Sapientia Hungarian University of Transylvania, Rostás played a major role in developing the Department of Social Sciences at the university's Csíkszereda campus. The primary sources of the monograph consist of interviews conducted by the author together with students from the Institute of Social Sciences at Sapientia EMTE, complemented by memoirs, press materials, and professional documents. This collaboration with students also functions as a

pedagogical practice, simultaneously training new generations of field researchers and enabling the triangulation of personal memories with contemporary documentary sources.

One of the volume's most distinctive narrative strategies is its reverse chronological structure. The narrative moves backward from the post-socialist period toward the early twentieth century, emphasizing that reconstructions of the past are always shaped by the perspective of the present. This organizational logic is closely aligned with the reflexive traditions of oral history and life-history research, although it also presents certain challenges for readers. The linear progression of historical processes is at times interrupted, which may prove demanding for those less familiar with the context of Romanian social history.

Rostás moves beyond linear and normative models of assimilation. Through analyses of language use, intermarriage, religious affiliations, and occupational mobility, he uncovers differentiated identity strategies within the Hungarian community of Bucharest. Rather than presenting this population as a homogeneous ethnic group, the book depicts it as a socially heterogeneous constellation shaped by divergent migration experiences and social positions. Particularly noteworthy is the volume's nuanced analysis of micro-level mechanisms – such as chain migration, household risk-sharing, and workplace code-switching – that contribute to the long-term reproduction of minority communities.

A further strength of the volume lies in its ability to illuminate complex sociohistorical processes without relying on an overly explicit theoretical apparatus. Economic cycles, state-socialist urbanization, the urban development projects of the Ceaușescu era, and the consequences of the 1977 earthquake do not appear as abstract macrohistorical processes detached from lived experience; rather, they gain analytical meaning through their embedding in individual life histories. Rostás's prose is accordingly clear and essayistic: theory never overwhelms the narrative, but instead functions as its underlying interpretive framework.

The Hungarian Community in Bucharest: A Bottom-Up Perspective not only contributes to the history of the Hungarian minority in Romania, but also provides broader methodological insights for migration studies, historical sociology, and urban sociology. The volume offers a research model that is particularly relevant for examining social contexts in which archives are fragmentary, minority identities remain unstable, and the social reproduction of communities is organized primarily through informal networks. Rostás's work convincingly demonstrates that sociography continues to generate empirically rich, conceptually productive, and internationally relevant social scientific knowledge.

Vera Szabari¹

Bibliography

- Portelli, Alessandro (1991). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories Form and Meaning in Oral History*. State University of New York Press.
- Rostás, Zoltán (2020). In search of the lost interwar sociology. In R. Mateoc & F. Ruegg. (coord.), *Recalling fieldwork: People, places and encounters* (pp. 213-234). LIT Verlag.
- Rostás, Zoltán (2025). *Bukaresti magyarság – alulnézetből* [The Hungarian Community in Bucharest: A Bottom-Up Perspective]. Budapest, Gondolat Kiadó. Series: Magyarország felfedezése (Discovering Hungary, 79).
- Szabari, Vera (2026). Társadalmi csoportok laza hálózata: a bukaresti magyarság szociográfiája [A Loose Social Network: Hungarians in Bucharest]. *Szociológiai Szemle*, 1-6.
- Terkel, Studs (1974). *Working. People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do*. New York: Pantheon Books.

1. Facultatea de Științe Sociale a Universității Eötvös Loránd (ELTE).

Un gen al marginalității – sociografia. Revista *Szociográfia*, 2025, nr. 1, Budapesta, [https://magyarorszagfelfedezese.hu/wp-content/ uploads/1.-szam-Szociografia.pdf](https://magyarorszagfelfedezese.hu/wp-content/uploads/1.-szam-Szociografia.pdf)

As a frontier phenomenon between social sciences and art, sociography has been present in Hungarian culture for over a hundred years. Despite its consolidated status in Hungary, it was only in December 2025 that it received a dedicated forum: the online magazine *Szociográfia*. Over the decades – with the exception of the 1950s –, volumes and columns in magazines have appeared, but not a periodical publication.

The magazine *Szociográfia*, with its first issue published online in December last year, appears as a new organ of the Discovery of Hungary Foundation. Since the definition of this genre has, from the beginning, aroused controversy, in her introductory article, Kamilla Friesz-Kovács, editor-in-chief, considers it important to announce: “in a separate column we seek the answer to the question of what sociography is and why it is important to tell the stories of reality again and again.” (p. 6) Because sociography is, indeed, a multifaceted concept. The Dutch founder Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940) defined it as a method of describing “by any means” the characteristics of a people in a certain era. Hungarian sociologists from the beginning of the 20th century interpreted it differently, focusing on collecting the most objective data possible, primarily about villages. During the interwar period, an important change occurred: sociography also became social criticism, especially through the works of the “popular writers’ movement” of the 1930s. Since sociology was not accepted during the Horthist regime, the sociography of writers assumed – even enduring lawsuits, marginalization – the task of exposing the consequences of feudal remnants on the Hungarian village. After the Second World War, in the Stalinist era, sociography was banned, just like sociology. Later, during the period of détente in the 1960s, it reappeared through works at the limits of political tolerance, somewhat continuing the interwar traditions. Renewal was brought by the “new sociographers” of the 1970s and 1980s, when a completely different approach emerged.

As such, we can say that the method widely used in ethnography and sociology to describe a social unit does not overlap with this concept, nor with the title of this journal.

Before presenting this first issue of the journal, we must mention that the young Hungarian sociographers of the interwar period, having discovered the work of the Sociological School in Bucharest, admired both the monographic methodology and the involvement of university youth in investigating the village. Thanks to this sociographic trend, Dimitrie Gusti became particularly well cited in the cultural press in Hungary – according to the original

research of Viktor Karady. I wrote about the visit of a group of Hungarian sociographers to Dimitrie Gusti and a monographic campaign carried out in the Transylvanian village of Șant on the pages of the journal *Transilvania*.

It is worth remembering that in the 1960s, when sociology was reborn, this genre benefited from a distinct collection of volumes of great resonance: *Magyarország Felfedezése* (Discovery of Hungary). The collection was (and still is) constantly successful, occupying a stable position between institutionalized sociology and literature. Sociology also diversified during these decades. The cultural magazine *Mozgó Világ* (Moving World) gave impetus to this development. Therefore, it is understandable why Péter Pál Tóth, the president of the Foundation, felt the need for sociographic authors to (re)define their genre in the "What is Sociology" column of the newly published magazine.

As László Szále explained in his spiritual essay, "sociography is a kind of jack of all trades or polymath: it knows everything, but less about the details. That is why it is not accepted by science. It is a complicated genre. Just like life." Therefore, the author is an adherent of a sociology that composes a mosaic of the most diverse sources of knowledge, in order to offer an original picture of a slice of reality. A fervent follower of multidisciplinary, Szále confesses: "When I write sociology, I steal from everywhere. From history, sociology, local history, ethnography, and literature, in order to supplement my own poor visual and expressive abilities and to approach my subject in a way worthy of it." (p. 13)

László Pastyik from the Serbian Vojvodina does not seek to define sociology, but rather evokes its emergence in his homeland after World War I: "Sociographers who grouped around the magazine *Híd* (Bridge) described the difficulties of the Hungarian minority in Vojvodina. In the 1920s, a land reform was introduced in Royal Yugoslavia that did not offer the Hungarian rural population long-term living conditions. One way out of this situation for Hungarian peasants was to emigrate and settle in South America." (pp. 23-24) For Pastyik, his condition as a minority in the Serbian province of Vojvodina continues to be a source of inspiration today.

According to Ilona Czibak, "sociography is more than a study, statistics or 'science', because it reveals us and takes us deeper; a good sociology penetrates us. For such an effect to develop, it requires the reader's sensitivity, receptivity and, last but not least, the God-given ability of the writer to make us see." (p. 27) Therefore, motivated by its very marginal social origin, not only the definition of the genre is important, but also the purpose of sociology, emphasizing primarily the arousal of emotion.

The head of the Psychosociology column, Gusztáv Lányi (a psychologist and a sociographer), writes about this quasi-scientific genre from a completely different perspective. In an academic study, he identifies the place of sociology in the system of social sciences and concludes that "sociography is a creative activity intended to describe, diagnose and treat the world of personal and collective social life. Sociology – unlike the disciplines of sociology and psychology – requires a creative and provocative presence. This is, of course, also its risk." (p. 41) According to Lányi, the sociographer does not seek satisfaction through scientific studies, but rather through publications that directly shape social relations. In the history of Hungarian social sciences, we can observe that the sociographer often became a political actor through his critical work. These articles also demonstrate how various approaches, perceptions and political motivations define contemporary Hungarian sociology.

The Young Sociographers' Forum is a surprising column initiated by Éva Sztáray Kézdy. She is the only professor at the sociology faculties in Budapest who has been teaching sociology as an independent subject for years. Her merit lies not only in reading and critically debating the works of the classics of sociology, but also in supporting them in discovering and

describing the hidden themes of contemporary Hungarian social life. Undoubtedly, sociographic education stimulates social sensitivity and independent research.

Obviously, a column entitled “Sociographies”, which contains original writings, could not be missing. In her writing, Ilona Czibak recalls her own childhood marked by multiple disadvantages, offering a truly moving and convincing account of marginality. On the other hand, Csenge Kondorosy’s article is less sociological and more like a case study for a PhD in cultural anthropology.

The last column, entitled “Book Fragments”, can be considered an innovation, because a literary magazine does not publish fragments of works already published on the market. However, we believe that the republication of a significant part of Márton Falusi’s book, *A kikényszerített álom. Tamási Áron szülőföldjén* [The Forced Dream. On Tamási Áron’s Homeland], not only serves a function of popularization and advertising, but also promotes a new model for the genre.

The appearance of the magazine *Szociográfia* is a gesture of respect for a noble cultural tradition, which critically reflected social marginality, but especially this genre’s capacity for renewal.

This genre will be able to simultaneously educate social sensitivity and develop literary taste, while encouraging the use of unconventional methods for mapping hidden reality and disadvantaged situations. The magazine *Szociográfia* is not an internal communication tool of a professional association, but rather an experimental forum which transcends cultural and scientific boundaries.

Zoltán Rostás¹

1. University of Bucharest, The Gusti Cooperative. zoltan.z.rostas@gmail.com

Marc Volovici, *German as a Jewish Problem: The Language Politics of Jewish Nationalism*, Stanford University Press, Stanford, California, 2020, 341 p.

Karl Emil Franzos, „compatriotul” menționat de Paul Celan în discursul său din 1960, la Darmstadt, când i s-a înmănat Premiul Büchner, și care a rămas în memoria culturală a spațiului germanofon nu doar ca primul editor al operei lui Büchner, ci și ca scriitor și publicist ce și-a pus scrierile în slujba „emancipării” totale a evreilor din Europa de Est în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a scris odată o frază memorabilă despre locul formării sale intelectuale, frază percepută la vremea respectivă ca un program: limba germană, limbă de comunicare între locuitorii orașului Cernăuți/Czernowitz, situat la mare distanță, la răsărit, de Viena, ar fi fost cea căreia i s-ar fi datorat „minunea” care ar fi implantat acolo, la granița Europei cu „Semi-Asia” (*Halb-Asien*), civilizația „occidentală” („cultura, bunele maniere și fețele de masă albe”). Faptul că eroul ultimului și celui mai reușit roman al său, *Der Pojaz* (1905), tânărul evreu dintr-un *stetl* galițian, pe numele său Sender Glatteis, a descoperit lumea modernă tocmai în Cernăuți, și aceasta grație unei piese de teatru jucate în limba germană, face referire, în mod simptomatic, la propria experiență de tinerețe a autorului ca licean în fosta capitală a Bucovinei: zeci de ani mai târziu, pentru Franzos, evreul originar din Galiția, revelația promisiunii utopice sesizate acolo, aceea a unei armonii germano-evreiești de realizat prin cultură, a rămas de neuitat.

Prin această evocare a lui Karl Emil Franzos, ne situăm deja în centrul problematicii cărții lui Marc Volovici (unde însă, din păcate, autorul romanului *Der Pojaz* nu ajunge să fie menționat). O analiză a prezenței multiple a limbii germane în istoria și cultura evreilor europeni de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până în prezent, așa cum a realizat-o aici tânărul istoric israelian, doctor în istorie la Princeton, constituie o întreprindere științifică fără precedent și, prin urmare, și o aventură. Căci, dincolo de orice simplificări emoționale legate de ideea adesea cultivată (și nu doar) în Israel despre limba germană ca „limbă a lui Hitler”, el își propune să reconstituie destinul complicat al unei întâlniri culturale care s-a reflectat în mod decisiv, din punct de vedere politic și social, în momentele cheie pentru definirea unei „identități” evreiești în epoca modernă. Orientarea obișnuită a dezbaterilor între literați în jurul așa-numitei literaturi „germano-evreiești” către eșecul „simbiozei culturale germano-evreiești” visate de mulți (inclusiv, de altfel, și de Karl Emil Franzos), – un eșec a cărui presimțire a alimentat dilemele lui Kafka și care, în cazul poeziei lui Paul Celan, a condus la acea „celanizare” (disociere prin ermetizare) a propriului idiom poetic, constituit totuși în cadrul limbii germane – pare, în această lumină, unilaterală sau cel puțin neadecvată în raport cu complexitatea problemei. În fond, această istorie multistratificată și, prin urmare, parțial opacă, a

puseului modernizator împletește realități lingvistice, investiție retorică, argumente teologice, elemente ale psihologiei maselor și ale percepției de sine a elitelor, relații publice, calcul diplomatic, necesități sociale imperioase, realități culturale, raporturi de putere globale etc. Pentru un istoric al culturii care dispune de cunoștințele și expertiza necesare pentru a face față tuturor acestor aspecte, tentația de a pune ordine în acest ansamblu cuprinzător poate părea cu adevărat provocatoare.

Marc Volovici se dovedește a fi unul care deține în mod clar atât capacitățile intelectuale necesare, cât și abilitățile instrumentale, teoretice și metodologice, pentru a se „descurca” într-un asemenea vast domeniu. În cazul de față, autorul nu are în vedere o abordare a temei în sensul unei „narațiuni” eminamente cronologice, în care să fie prezentate „faptele” și contextele lor reconstituite din punct de vedere macro- și microistoric (de exemplu, prin statistici lingvistice la nivel teritorial, statal și local). El preferă să poarte discuția la înălțimea istoriei ideilor; astfel reușește să asocieze succesiunea epocilor de ceea ce el consideră drept caracteristic și esențial în fiecare etapă temporală, pentru a percepe abia astfel mai limpede procesele ce se pun în mișcare. Sarcina cea mai importantă pe care și-o asumă istoricul este așadar distingerea precisă a marilor teme în dezbatere, care, din motive de claritate, trebuie separate și analizate separat, chiar dacă ele, uneori, se întrepătrund; din același motiv, a fost necesară pentru autor neglijarea evenimentialului de importanță secundară. Pe această cale, fiecare aspect și moment în discuție nu pierde din vedere referința la teza principală a cărții: faptul că limba germană a jucat un rol central în transformarea socială, ideologică, lingvistică și politică modernă a lumii evreiești din secolul al XIX-lea și, parțial, din secolul XX, în calitate de catalizator al emancipării, al secularizării și, de asemenea, al asimilării în societățile-„gazdă”, încât, dincolo de lunga controversă privind supremația ebraică sau a idișului în viața de zi cu zi și în viitorul evreilor europeni, speranța investită s-a îndreptat către presupusa resursă culturală a limbii germane de a transforma viziunea asupra lumii și, odată cu aceasta, soarta existenței colective a acestor oameni. Deși, după autorul cărții, metamorfozarea ei în „Lingua Tertii Imperii” (așa cum o numea Viktor Klemperer) ar putea fi considerată doar un episod printre altele într-o perspectivă istorică pe termen lung – în care s-ar înscrie inclusiv ideea lui Theodor Herzl, vorbitor de limbă germană, de a o desemna drept limbă oficială a unui utopic „stat evreiesc” – amploarea catastrofală, prin contagiunea ideologică de care s-a lăsat afectată structural, a contribuției sale la crimă a acționat totuși ca o folie care a făcut ca orice altceva să pară mai puțin relevant în realitatea postbelică.

Marc Volovici reușește să expună în mod clar și convingător semnificația ambivalentă pe care a avut-o opțiunea clară a lui Moses Mendelssohn pentru limba germană ca idiom preferat al iluminismului evreiesc, așa-numita *Haskala* berlineză la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, prin consecințele sale durabile pentru evreii din Europa Centrală și de Est. Pentru aspirația contemporană a unei proto-burgezii evreiești de a sparge zidurile ghetoului și de a se adapta la tendința generală de modernizare a societății, însușirea limbii germane era considerată un vehicul ideal, care promitea și acceptarea ei socială din partea lumii creștine. Obiectivele lui Mendelssohn și ale discipolilor săi erau însă, pe termen lung, mai ambițioase: utilizarea unei limbi „pure”, cum ar fi, se presupunea, limba germană, urma să-i îndepărteze, pe de o parte, pe evreii de „jargonul” idiș, care simboliza excluderea lor din societate în Evul Mediu și, ulterior, de izolarea pe care și-o impuseseră ei înșiși; pe de altă parte, aceasta trebuia să le trezească interesul pentru renașterea propriei limbi vechi și „pure”, ebraica. Traducerea Bibliei realizată de Mendelssohn a dorit de la bun început să sugereze o echivalență armonioasă între germană și ebraică, modernizarea celei dintâi prin traducerea luterană a Bibliei urmând să servească drept model pentru o modernizare iminentă a limbii ebraice. În același timp, această „emancipare” lingvistică – care, de altfel, s-a confruntat cu

rezistența rabinilor tradiționali, ce reclamau „profanarea” limbii „sfinte”, limbă rezervată până atunci doar rugăciunii – a coincis cu promovarea concepțiilor radicale ale romantismului, prin corifeii săi Herder și Fichte, care încercau să definească „spiritul popular” german prin forța sa „interioară” de purificare și modelare a limbii; chiar dacă adoptarea acestei agende în lumea evreiască în ceea ce privește limba ebraică (în detrimentul idișului) se va dovedi fructuoasă abia mai târziu, ea a încurajat în prima parte a secolului al XIX-lea angajamentul pasional al unor reprezentanți respectabili ai „științei iudaismului” (Heimann Steinthal, Heinrich Graetz, Leopold Zunz și alții) în favoarea aculturației și asimilării, mergând până la a considera apartenența la iudaism drept una exclusiv confesională, în timp ce, lingvistic, pledau pentru identificarea completă a evreilor, prin limba vorbită, cu „germanii” – de altfel, această poziție a alimentat și reforma religioasă ulterioară, care a fost promovată rapid la mijlocul secolului al XIX-lea de rabini raționaliști precum Abraham Geiger, Isaak Mannheimer sau Adolf Jellinek în Germania și Austria.

Tocmai această poziție de prestigiu, pe care limba germană a dobândit-o în cursul procesului de modernizare a vieții comunitare evreiești chiar și în afara spațiului germanofon și în special în rândul elitelor evreiești din Europa de Est, a condus, potrivit lui Marc Volovici, la preferința ce i s-a acordat ca mediu de răspândire a primelor imbolduri doctrinare ale unei gândiri național-evreiești în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Faptul că acea scriere, care a marcat începutul dezbaterii care a culminat apoi cu fondarea mișcării sioniste – pamfletul publicat anonim de Leon Pinsker, *Autoemancipation! Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden* (Berlin, 1883), a fost tipărită în limba germană și în Germania imediat după valul de pogromuri din Rusia anilor 1880 –, este considerat de autor ca având o importanță extraordinară. Analiza sa minuțioasă, care ia în considerare toate aspectele acelei declarații inaugurale – de la sursele sale „intelectuale” și retorice și termenii-cheie germani, până la nuanțele mult timp controversate ale traducerilor ei în ebraică și receptarea acestora –, urmărește să explice ipostazierea temporară a limbii germane ca limbă a naționalismului evreiesc/sionismului. În rândul susținătorilor „ebraismului”, această poziție dominantă evidentă a germanei în comunicarea între delegații din întreaga lume la congresele sioniste a stârnit sentimente mixte: în timp ce unii, precum Simon Bernfeld sau Eliezer Ben-Yehuda, erau în continuare dispuși să acorde limbii germane cel puțin un rol de model, în același fel în care *Dicționarul* fraților Grimm a devenit un instrument în lupta pentru unitatea națională a germanilor, criticii anturajului din jurul lui Herzl (precum Achad Ha-Am sau, mai târziu, Vladimir Jabotinski) credeau că această influență lingvistică ar reprezenta un pericol pentru proiectul limbii ebraice ca limbă vie și seculară a doritei patrii naționale evreiești, un pericol în aceeași măsură nociv ca și intenția de a proclama dialectul idiș drept „limbă națională” a evreilor.

În general, în deceniile dinaintea Primului Război Mondial, dialectul idiș a cunoscut o ascensiune semnificativă în contextul proletarizării maselor evreiești și al înființării concomitente a partidelor social-democrate; distanța arogantă cu care se aborda în mediile burgheze evreiești utilizarea germanei „impure”, înțesată lexical și gramatical de stigmatul evreiesc (*Mauscheln*), nu conta aproape deloc pentru milioanele de vorbitori de idiș din Europa, indiferent dacă se simțeau atrași de sionism sau de alte mișcări politice (autonomism, socialism); de altfel, la congresele sioniste se putea evalua *de visu* mulțimea vorbitorilor ce foloseau idișul în comparație cu alte limbi. Marc Volovici se străduiește să nu ocolească fenomenul, care face oricum parte din obiectul „lingvistic” al cărții sale, deși, în comparație cu interesul său pentru subiectul vast al limbii ebraice, se observă un anumit dezechilibru în tratament, mai ales ținând seama locul copleșitor pe care îl ocupa atunci idișul în viața de zi cu zi a evreilor din Europa și America. Este de remarcă faptul că prima conferință mondială dedicată

idiomului și culturii idiș la Cernăuți în 1908, care a insistat asupra dreptului limbii idiș de a se afirma ca o limbă autonomă, complet separată de germană și consacrată printr-un patri-moniul literar și științific propriu, a precedat o conferință „concurrentă” a ebraiștilor la Berlin (1909). În unele cercuri sioniste radicale, ce denunțau presupusul „internaționalism” al limbii idiș ca fiind în contradicție cu orientarea național-evreiască a limbii ebraice, trecea deja drept „trădare” tendința multor imigranți evrei din Palestina de a prefera idișul familiar în locul ebraiciei moderne, ce urma abia a fi învățată și exersată pentru a servi ca limbă de comunicare.

Cartea înregistrează cu atenție evoluțiile de după Primul Război Mondial, cu tendința accentuată de declin a prezenței limbii germane în mediul evreiesc; proiectele intelectuale ambițioase, precum noua traducere a Bibliei în germană realizată de Martin Buber și Franz Rosenzweig nu au putut compensa aproape deloc sentimentul unei alienări treptate, accentuată de ascensiunea antisemitismului în Germania. Chiar dacă în Palestina sub Mandatul britanic mulți imigranți (și refugiați) din Europa Centrală continuau și după 1933 să vorbească limba germană, situația lor în mijlocul unei societăți care nu putea și nu voia să înțeleagă loialitatea constantă față de limba în care li se invoca asurzitor distrugerea în numele inferiorității lor „rasiale” nu era câtuși de puțin fericită; Marc Volovici menționează, fără a oferi prea multe detalii, incidentul din 1943, când clădirea din Ierusalim în care se aflau redacția și tipografia revistei săptămânale de limbă germană *Orient* (unde publica și Else Lasker-Schüler), editată de Arnold Zweig și Wolfgang Yourgrau, a fost distrusă de un atentat cu bombă comis de extremiști sioniști. După fondarea statului Israel în 1948, respingerea oricărei legături cu o limbă asociată experienței dramatice a *Shoah* a fost aproape instituționalizată; limba s-a aflat și ea pe banca acuzațiilor la Ierusalim, în timpul procesului lui Adolf Eichmann din 1961, când modul de exprimare al acestuia, inclusiv vocabularul „tehnic”-administrativ utilizat în apărarea propriilor crime, a mai putut fi încă odată ascultat nemijlocit.

Nu putem lăuda îndeajuns stilul sobru și echilibrat al discursului științific al lui Marc Volovici, lipsit de orice emfază emoțională. Desigur, în carte mai rămân câteva întrebări încă fără răspuns, printre care cea a comparației limbii germane cu statutul altor limbi care, în memoria colectivă, au participat nu mai puțin la procesul de emancipare a evreilor europeni – de exemplu, franceza lui Adolphe Crémieux sau engleza lui Sir Moses Montefiore, ba chiar și rusa liderilor organizației socialiste *Bund*. O carte precum cea de față nu poate decât să stimuleze aprofundarea acestei materii incommensurabile.

Andrei Corbea-Hoisie¹

Recenzia a apărut inițial în limba germană,
în *Journal of Austrian Studies*, vol. 55, nr. 1 (2022), pp. 115-121.

1. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, corbea.hoisie@gmail.com

www.polirom.ro

Editura Polirom

Iași, Bd. Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700505 ;

Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ; (0232) 21.74.40 (difuzare) ;

E-mail : office@polirom.ro

București, Bd. Gheorghe Șincai nr. 9A, bl. 3A, et. 6, ap. 18, sector 4,

040312, O.P. 53 ; Tel. & Fax : (021) 313.89.78 ;

E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. ADI CENTER S.R.L.
